

अध्याय - एक (Chapter-One)

परिचय (Introduction)

१.१ पृष्ठभूमि (Background)

शिक्षा देश विकासको मुख्य माध्यम र आधारशीला हो । समग्र राज्यलाई अग्रगामी दिशामा अगाडि बढाउने कार्यमा शिक्षाले महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । वर्तमान समयमा विश्व व्यापीकरण, मानव अधिकारको संरक्षण, बाल अधिकार, शान्ति र सहिष्णुता, सामाजिक एवं लैङ्गीक समानता विश्वव्यापी सूचना तथा संचार जस्ता क्षेत्रमा शिक्षाले आफ्नो पहुँच पुऱ्याउनु परेको छ । त्यस्तै देशको परिवर्तित परिवेशमा शिक्षालाई सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, राजनीतिक गतिशीलताको प्रमुख साधनको रूपमा रूपान्तरण गर्न सकेमा मात्र सबैका लागि शिक्षा प्राप्त गर्ने अधिकारले सुनिश्चितता गर्नका साथै देशले अग्रगामी गति लिन सक्दछ (खनाल, २०६४) ।

समयको परिवर्तनसँगै यस्ता धारणालाई मध्येनजर राख्दै देशले अवलम्बन गरिएका शिक्षा पद्धति अनुसार जनशक्ति उत्पादन हुने हुँदा शिक्षाको विकास नै देश विकासको आधार स्तम्भ हुन्छ । यहि मान्यतालाई आत्मसाथ गर्दै प्रत्येक राष्ट्रले आफ्नो आवश्यकता र जनताको माग अनुरूप शिक्षाको छनौट गरि देश सुहाउँदो शिक्षा नीति पद्धति, योजना र संरचना निर्माण गरेका हुन्छन् ।

वर्तमान नेपालको विद्यालय संरचना अन्तर्गत कक्षा १ देखि कक्षा ५ सम्म प्राथमिक शिक्षा (तह), कक्षा ६ देखि कक्षा ८ सम्म निम्न माध्यमिक तह (शिक्षा), कक्षा ९ र कक्षा १० माध्यमिक शिक्षा (तह) र कक्षा ११ र कक्षा १२ लाई उच्च माध्यमिक शिक्षा (तह) मानिएको छ (राष्ट्रिय शिक्षा योजना आयोग, २०४९) ।

माध्यमिक शिक्षा देशको शिक्षा प्रणालीकै महत्वपूर्ण भाग हो । यसको अर्थ देशलाई आवश्यक पर्ने मध्यस्तरीय श्रम शक्तिको उत्पादन गर्नुका साथै उच्च शिक्षाका लागि आधार प्रदान गर्दछ । उच्च शिक्षाको गुणस्तर भनेको राज्यलाई आवश्यक पर्ने सामाजिक, आर्थिक र

राजनैतिक क्षेत्रमा उच्च स्तरको जनशक्ति उत्पादन गर्नु हो जुन माध्यमिक शिक्षाको गुणस्तरमा निर्भर गर्दछ (विष्ट, २०५७) ।

नेपालमा पनि अन्तराष्ट्रिय परिवेश अनुसार नै प्राथमिक शिक्षामा लगानी बढाउँदै लगिएको छ । प्राथमिक शिक्षा निःशुल्क गरिएको छ । माध्यमिक शिक्षालाई पहिले निःशुल्क गरियो तर सफल हुन सकेन र शिक्षाको सातौँ संशोधन पश्चात शुल्क उठाउन सकिने प्रावधान राखियो । त्यसपछि माध्यमिक शिक्षामा सामुदायिक तथा संस्थागत विद्यालयहरूमा घर परिवार कै खर्च बढि हुने गरेको छ (शर्मा, २०६४) ।

१.१.१ माध्यमिक विद्यालयमा शिक्षा सम्बन्धी वित्तिय नीतिहरू (Financing Policies of Secondary School's Education)

नेपालमा माध्यमिक विद्यालय सञ्चालनमा प्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले समय समयमा यस सम्बन्धीका वित्तिय नीतिहरू सरकारद्वारा जारी गरेका छन् । यिनीहरूलाई पनि यो अध्ययनमा क्रमशः प्रस्तुत गर्न वान्छनीय ठानिएको छ ।

रा.शि.प.यो. २०२८ द्वारा प्रतिपादित सिद्धान्त अनुसार माध्यमिक र निम्न माध्यमिक तहका शिक्षकहरूको तलब भत्ता क्रमशः ५० र ७५ प्रतिशत दरले बेहोर्नुको साथै दुर्गम जिल्लाका निम्न माध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयहरूको शिक्षकको तलब भत्ता शतप्रतिशत बेहोर्दै दुर्गम भत्ताको पनि व्यवस्था गरेको थियो भने व्यावसायिक माध्यमिक विद्यालयको शिक्षक तलब भत्ता ७५ प्रतिशतनै सरकारले ने बेहोर्ने व्यवस्था मिलाइएको देखिन्छ ।

२०३८ सालमा व्यावसायिक माध्यमिक नरहेपछि सबै खाले माध्यमिक विद्यालयलाई ५० प्रतिशत मात्र तलब भत्ता दिने निर्णय गरियो भने २०४९ साल सम्म आइपुग्दा, शिक्षकको असहमतिका कारण ५० प्रतिशतलाई बढाई ६० प्रतिशत तलब भत्ता पाइएको देखिन्छ ।

यसरी २०२८ सालदेखि २०४९ साल पूर्व नेपालमा माध्यमिक शिक्षामा लागु भएका लागत सहभागितालाई हेर्दा शिक्षामा हुने शैक्षिक लागतमा अभिभावकहरूको ठूलो योगदान रहेको देखिन्छ । तत्कालीन योजना अवधिमा विद्यालयको भौतिक निर्माणमा जनसहभागिता,

विद्यार्थी भर्ना शुल्क, मासिक पढाइ शुल्क तिरी अभिभावकले शैक्षिक लागतमा औसत ६० प्रतिशत लगानी गरेको स्पष्ट हुन्छ (आचार्य, २०६३) ।

वि.सं. २०४९ मा 'राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन २०४९' ले दिएका सुझावहरूलाई आत्मसात गर्दै आ.व. २०४८/०४९ को बजेट वक्तव्य मार्फत माध्यमिक तहको शिक्षालाई शैक्षिक सत्र २०४९/०५० बाट कक्षा ६ देखि क्रमशः लागु हुने गरि निःशुल्क गर्दै जाने निर्णयका साथै शिक्षकहरूलाई शत प्रतिशत तलबी भत्ता अनुदान दिने घोषणा गर्‍यो ।

आ.व. २०४८/०४९ को बजेट वक्तव्य पछि २०४९ पौष २० को नेपाल राजपत्रमा शिक्षा नियमावली २०४९ जारी गरी उक्त नियमावलीको परिच्छेद माध्यमिक उपनियम १ मा शुल्क उठाउन पाउने व्यवस्था गरिएको छ । त्यसपछि माध्यमिक विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने शिक्षक दरबन्दी तथा अनुदानको व्यवस्था गर्न नसकेको कारण तत्कालीन समयमा शिक्षक तलब स्टेशनरी मसलन्द तथा भौतिक निर्माणका लागि न्यून रूपमा शुल्क उठाउने गरेको पाइन्छ ।

२०५३ पुष २६ गते जारी गरिएको शिक्षा नियमावली २०५३ को परिच्छेद २० को नियम १०९ र उपनियम १ (क) मा सार्वजनिक विद्यालयहरूले मासिक पढाइ शुल्क, प्रवेश शुल्क बाहेक अन्य शुल्कहरू पनि उठाउन पाउने व्यवस्था गरेको पाइन्छ ।

मिति २०५९ जेष्ठ १६ गते जारी गरिएको शिक्षा नियमावली २०५९ को परिच्छेद २५ र नियम १४६ को उपनियम १४७ मा शुल्क उठाउने मापदण्डको निर्धारण गरेको छ भने शिक्षा नियमावली (२०५९) को तेस्रो संशोधन २०६२ सम्म आउँदा पनि सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयले शुल्क उठाउन पाउने शीर्षकहरू र आधारहरूमा सामान्य संशोधन मा गरेको देखिन्छ । यी सबै शुल्क उठाउन पाउने नीति/व्यवस्थाहरू नियाल्दा माध्यमिक विद्यालय नाम मात्रको निःशुल्क भएको पाइन्छ ।

१.१.२ माध्यमिक शिक्षामा सरकारी लगानीको अवस्था (Condition of Government Financing on Secondary Education)

सरकारी अनुदान वा सरकारी लगानी सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको प्रमुख आम्दानीको स्रोत हो । सरकारले शिक्षालाई गुणस्तरीय बनाउँदै लैजाने नीति स्वरूप वर्षे पिच्छेका बजेट वक्तव्य मार्फत शिक्षामा आफ्नो लगानीलाई बढाउँदै लगेको देखिन्छ । यस सन्दर्भमा माध्यमिक तहको शिक्षामा सरकारले गरेको शैक्षिक लगानीको पनि परिचय दिन वाञ्छनीय देखिन्छ । माध्यमिक शिक्षामा आ.व. २०६१/०६२ देखि २०६५/०६६ सम्मको समयमा सरकारद्वारा गरेका शैक्षिक लगानीलाई निम्न तालिकाबाट देखाइएको छ ।

तालिका १

नेपालमा कुल शिक्षा बजेटमा माध्यमिक तहको शिक्षाका लागि विनियोजित बजेट
२०६१/०६२-२०६५/०६६

आर्थिक वर्ष	कुल शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजित बजेट (रु.लाखमा)	कुल मा.वि. तहमा विनियोजित बजेट (रु.लाखमा)	कुल मा.वि. तहको बजेट (प्रतिशतमा)
२०६१/०६२	१५,६१३	३,१८८.७	२०.४
२०६२/०६३	१८,०५९	४,२४५.९	२३.५
२०६३/०६४	२१,२५०	४,८८८.७	२३.०
२०६४/०६५	२४,००५	५,२६७.९	२३.०
२०६५/०६६	२८,३९०	६,३८७.०	२२.८

स्रोत: रातो किताब अर्थमन्त्रालय, २०६६ ।

माथिको तालिका ३ अनुसार आर्थिक वर्ष २०६१/०६२ मा शिक्षा क्षेत्रमा विनियोजित कुल बजेटबाट २०.४ प्रतिशत माध्यमिक शिक्षाको लागि छुट्टयाइएको देखिन्छ, ०६२/०६३ माध्यमिक शिक्षाको अगाडिको वर्ष भन्दा ३.१ प्रतिशतले बढाएर २३.५ विनियोजन गरेको देखिन्छ भने २०६३/०६४ मा कुल शिक्षा क्षेत्रको २३ प्रतिशत माध्यमिक शिक्षाको लागि छुट्टयाइएको, जुन अघिल्लो वर्षको तुलनामा ०.५ प्रतिशतले घटाइएको देखिन्छ । त्यसैगरी

२०६४/०६५ मा पनि २३ प्रतिशत नै बजेट माध्यमिक शिक्षाका लागि छुट्टयाइएको देखिन्छ भने आ.व. २०६५/०६६ मा कुल शिक्षा क्षेत्रको बजेटको २२.८ प्रतिशत मात्र सरकाले माध्यमिक शिक्षामा लगानी गरेको देखिन्छ ।

१.१.३ माध्यमिक विद्यालयमा शैक्षिक उपलब्धीको अवस्था (Condition of Educational Achievement on Secondary Education)

माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धीको अवस्थालाई अध्ययन गर्दा एस.एल.सी. वा प्रवेशिका परिक्षालाई आधार मान्ने गरिन्छ । नेपालमा प्रवेशिका परिक्षा बोर्डको स्थापना वि.सं. १९९० सालमा भएको थियो । वि.सं. १९९० साल देखि हालसम्मका वर्षहरूमा ७८ वटा एस.एल.सी. परिक्षाहरू सञ्चालित भइ सकेका छन । यि सबै परिक्षाका परिणामहरूले सन्तोषजनक उपलब्धी प्राप्त गर्न सकेका छैनन । तुलनात्मक रूपमा हरेक वर्ष एस.एल.सी. परिक्षा नतिजा बढ्दो रूपमा पाइन्छ । देशले धेरै बजेट शिक्षा क्षेत्रमा छुट्टयाएको छ ।

माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धीको अवस्थालाई स्पष्ट गर्नका लागि वि.सं. २०६३ देखि २०६८ सम्ममा भएका एस.एल.सी. परिक्षाको परिणामलाई निम्न अनुसार तालिकाको माध्यमबाट देखाइएको छ ।

तालिका २

नेपालमा एस.एल.सी. परिक्षामा सम्मिलित परिक्षार्थी र उत्तीर्ण विद्यार्थीको विवरण २०६८

क्र.सं.	साल	उत्तिर्ण प्रतिशत
१	२०६१	३८.७२
२	२०६२	४६.५
३	२०६३	५८.६४
४	२०६४	६३.७३
५	२०६५	६८.४७
६	२०६६	६४.३१
७	२०६७	५५.५
८	२०६८	४७.१६

स्रोत: प.नि.का. सानोठिमी भक्तपुर (एस.एल.सी.को विवरण रेकर्ड, २०६८) ।

माथिको तालिकामा एस.एल.सी. परिक्षाको उत्तिर्ण नतिजा हेर्दा २०६१ देखि २०६६ सम्म उत्तिर्ण प्रतिशतल बढ्दै गएको पाइन्छ । जसमा क्रमशः ३८.७२, ४६.५, ५८.६४, ६३.७३, ६८.४७, ६४.३१ प्रतिशत छ भने २०६७ सालमा ५५.५ प्रतिशत विद्यार्थी उत्तिर्ण भएका थिए भने २०६८ सालमा ४७.१६ प्रतिशत उत्तिर्ण भएको पाइन्छ ।

यि सबै नतिजाहरूको विश्लेषण गर्दा के देखिन्छ भने एस.एल.सी.परिक्षाको परिणाम कहिले घट्ने त कहिले बढ्ने क्रमले निरन्तरता पाइरहेको छ । एस.एल.सी. परिक्षाको पनि ७८ वर्ष वितिसक्दा पनि यसको सफलता दुइ तिहाइ भन्दा कमी रहेको देखिन्छ ।

१.२ समस्याको कथन (Statement of the Problem)

नेपालको माध्यमिक शिक्षाको इतिहास हेर्दा वित्तिय व्यवस्थापनमा अभिभावक र समुदायको महत्पूर्ण भूमिका रही आएको पाइन्छ । विद्यालयलाई आवश्यक पर्ने रकम, जम्मा तथा अन्य भौतिक सहयोगले माध्यमिक शिक्षामा वित्त व्यवस्थापन सन्तोषजनक रहेको थियो । वर्तमान समयमा सरकारले निःशुल्क शिक्षा घोषणा गरे पनि सरकारले विद्यार्थी सङ्ख्या र विषय अनुसार शिक्षक दरबन्दीको व्यवस्था गर्न सकेको देखिदैन । अर्को तर्फ निःशुल्क शिक्षाको विरोधभास नीतिले गर्दा विद्यालय तथा अभिभावकहरू सबै अन्योलमा परेका छन् । विद्यालयको आम्दानीका स्रोतहरू सीमित छन् आवश्यक परेजति स्रोत जुटाउन नसकेका कारण विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षिक पक्ष गिर्दो अवस्थामा पुग्न थालेको महसुस हुँदै गएको वर्तमान अवस्थामा यसको अध्ययन गर्न जरूरत छ (अधिकारी, २०६१) ।

नेपालका माध्यमिक शिक्षाका लागि छुट्टाएको बजेटमा करिब ८५ प्रतिशत शिक्षक तलब भत्तामा नै खर्च हुन्छ । माध्यमिक शिक्षाको विकासकम लागि खास रकम नै उपलब्ध रहदैन । पाठ्यक्रम विकास शिक्षक तालिम, निरिक्षण व्यवस्था, प्रधानाध्यापक तालिम, विद्यालयको भौतिक सुविधा, विद्यालयलाई आवश्यक शैक्षिक सामग्रीका लागि सहयोग सम्बन्धी न्यून रूपमा रकम उपलब्ध हुन्छ । विद्यालय बीचमा प्रतिस्पर्धा गरि पुरस्कार दिने कार्यक्रम प्रारम्भ भए पनि पुरस्कारको आधार तथा पुरस्कार पाउने विद्यालय सङ्ख्या त्यत्ति थोरै भएको विद्यालयहरूमा कुनै उत्साह जगाउन सकिएकै देखिएन (पूर्ववत) । त्यस्ता समस्या वा नीतिमा गुञ्जिरहेका सरकारी/सामुदायिक विद्यालयहरूको वित्तिय अवस्था र शैक्षिक उपलब्धीको अवस्था र बीचको सम्बन्ध केलाउन अपरिहार्य छ ।

विद्यालयको भौतिक तथा शैक्षणिक स्रोत तथा साधनका निमित्त स्थानीय सहभागितालाई परिचालन गर्ने भनिएपनि हालका वर्षहरूमा उक्त सहभागिता घट्दै गएको छ । खास गरि निःशुल्क माध्यमिक शिक्षाको घोषणा पछि विद्यालयको आम्दानीको स्थानीय र परम्परागत स्रोतहरू सुक्दै गएका छन् । परिणामस्वरूप विद्यालय भित्रका गतिविधिहरूको गुणस्तर वृद्धि गर्न आवश्यक खर्च पर्याप्त हुन सकेको छैन । निःशुल्क माध्यमिक शिक्षाले शिक्षकहरूलाई तलब भत्ताको चिन्ताबाट मुक्त गरेतापनि विद्यालयहरूलाई गुणात्मक शिक्षाको सन्दर्भमा अझ कमजोर गराएको छ । सरकारले शिक्षामा सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिन्छ, भन्ने भ्रम स्थानीय र जन समुदायमा पर्न गएको छ (उ.रा.शि.आ., २०५५) ।

समग्र रूपमा एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजाको अध्ययन गर्दा २०६१ देखि क्रमिक रूपमा एस.एल.सी. परिक्षाको नतिजामा केहि सुधार हुँदै गएको देखिएता पनि कयौं यस्ता विद्यालयहरू छन् जसबाट एस.एल.सी. परिक्षामा धेरै परिक्षार्थीहरू संलग्न हुन्छन् तर न्यून रूपमा मात्र उत्तीर्ण रहेको देखिन्छ वा उत्तीर्ण नै नभएका विद्यालयहरू पनि भेटिन्छन् । भने अर्को तिर कुनै विद्यालयले शत प्रतिशत उत्तीर्ण प्रतिशत पुऱ्याएको पनि भेटिन्छन । भने यति ठूलो अन्तर रहनुको कारण के हो? यसमा कतै विद्यालयको आर्थिक अवस्थाको प्रभाव त छैन? विद्यालय संचालनको लागि सरकारको लगानी सबै माध्यमिक विद्यालयमा विद्यार्थीको सङ्ख्या र विद्यालयको आवश्यकता हेरी समान हुन्छ तर पनि विभिन्न विद्यालय बीच शैक्षिक उपलब्धीमा कसरी फरक हुन्छ जुन अध्ययनको प्रमुख समस्या हो ।

१.३ अध्ययनको औचित्य (Significance of the Study)

कुनै पनि राष्ट्रको आर्थिक विकासको लागि मध्यमस्तरीय जनशक्ति तथा माध्यमिक शिक्षा प्राप्त जनशक्तिको ठूलो योगदान हुने गर्दछ । माध्यमिक तहको शिक्षा उच्च शिक्षाको आधार भएको हुनाले माध्यमिक शिक्षाको गुणस्तर र सहभागिताले उच्च शिक्षाको गुणस्तर र सहभागितामा प्रभाव पार्ने गर्दछ । त्यसैले प्राविधिक र वैज्ञानिक अनुसन्धानका लागि माध्यमिक तहबाट नै यसको थालनी गर्नु पर्दछ । यसबाट उत्पादित जनशक्तिले देशको आर्थिक परिवर्तन तथा विकासमा टेवा पुऱ्याउनका साथै कृषिमा आधुनिककरण आउने र औद्योगिक विकास सम्भव हुने गर्दछ (थापा, २०५५) ।

यसैले माध्यमिक तहको शिक्षालाई समय सापेक्ष जनशक्ति वा श्रमशक्ति उत्पादन गरी उत्पादनमूलक र व्यावहारिक शिक्षा बनाउनको लागि यस तहका शिक्षामा रहेका वर्तमान आर्थिक अवस्था र शैक्षिक उपलब्धीको बारेमा अध्ययन गर्न सान्दर्भिक छ ।

नेपालको जनसङ्ख्या दिनप्रतिदिन बढ्दै गइरहेको वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा माध्यमिक उमेर समूह (१०-१५) वर्षको जनसङ्ख्या पनि बढ्दै गइरहेको छ । सरकारको निःशुल्क माध्यमिक शिक्षा नीतिले माध्यमिक तहको शिक्षा सर्वसुलभ तुल्याउन खोजिएको छ । शिक्षा प्रतिको जनचेतनाले गर्दा पनि दिन प्रतिदिन शिक्षाको माग बढि रहेकाले राष्ट्र तथा समुदायले थप विद्यालयहरूको स्थापना गर्नुको साथै वैकल्पिक आयस्रोतको पहिचान गर्नुपर्ने हुन्छ । माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक अवस्था र त्यसको शैक्षिक अवस्थामा पर्ने प्रभावको अध्ययन गर्न आवश्यक देखिन्छ ।

यस अध्ययनको माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक अवस्था पहिचान गर्ने, आम्दानीको स्रोतहरूको विश्लेषण गर्ने र विद्यालयले विद्यार्थीका लागि गर्ने खर्च र शैक्षिक उपलब्धी बीचको सम्बन्धको विश्लेषण गर्ने भएकोले यस विषयप्रति अध्ययन अनुसन्धान गर्ने जो कोहि जिज्ञासु विद्यार्थी विश्लेषण र नीति निर्माण आदि सबैका लागि उपयोगी हुनेछ ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य (Objective of the study)

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार रहेका छन् :

१. माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धीको विश्लेषण गर्नु ।
२. माध्यमिक शिक्षामा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीचको तुलनात्मक विश्लेषण गर्नु ।
३. माध्यमिक तहको शिक्षामा रहेका विभिन्न समस्याहरूको पहिचान गरी समाधानका उपायहरूको खोजी गर्नु ।

१.५ अध्ययनको सीमाङ्कन (Delimitation of study)

कुनै पनि कार्य गर्दा त्यसको दायरा वा परिधि निश्चित वा निर्धारित हुनु आवश्यक हुन्छ । अन्यथा कार्य निर्धारित लक्ष्य वा उद्देश्यभन्दा बाहिर जान सक्दछ । तसर्थ यस अध्ययनका लागि निम्न अनुरूप अध्ययनको सीमाङ्कन गरिएको छ ।

१. यो अध्ययन सरकारी माध्यमिक विद्यालयहरूमा सीमित गरिएको छ ।
२. यो अध्ययन अर्घाखाची जिल्ला अन्तर्गत खन गा.वि.स. मा सीमित रहेको छ ।
३. खन गा.वि.स.मा रहेको ३ वटा माध्यमिक अर्को डिभिना गा.वि.स. को १ मा.वि. विद्यालयहरूलाई अध्ययनको लागि लिईएको छ ।
४. यस अध्ययनभित्र तत्कालीन समयमा रहेको आर्थिक लगानीको अवस्थाबारे विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।
५. यस अध्ययनभित्र तत्कालीन समयमा रहेको शैक्षिक उपलब्धीको अवस्थाबारे विश्लेषणात्मक अध्ययन गरिएको छ ।
६. यो अध्ययन विद्यालयको आर्थिक तथा शैक्षिक तथ्याङ्कसँग मात्र सम्बन्धित छ ।

१.६ अध्ययनको सङ्गठन (Organization of the study)

अर्घाखाची जिल्लाका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय मध्येबाट छनोट गरिएका सामुदायिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी सम्बन्धित यस अध्ययनलाई निम्न लिखित ५ अध्यायमा विभाजन गरी अध्ययन गरिएको छ ।

पहिलो अध्याय: यस अध्यायमा परिचयको भाग रहेको छ । यस अध्ययनको पृष्ठभूमि, समस्याको कथन, अध्ययनको औचित्य अध्ययनको उद्देश्य, अध्ययनको सिमाहरू र अध्ययनको संगठन रहेका छन् ।

दोस्रो अध्याय: यस अध्याय अन्तर्गत पुन कार्यको समिक्षा रहेको छ । जसमा सैद्धान्तिक साहित्यको समिक्षा र सम्बन्धित साहित्यको समिक्षा गरी दुई भागमा विभाजन गरी

माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक अवस्था र शैक्षिक उपलब्धीसँग सम्बन्धित गरिएका अध्ययन अनुसन्धानहरूका समिक्षा गरिएको छ ।

तेस्रो अध्याय: यस अध्ययनमा अनुसन्धान पद्धति रहेको छ । यस अन्तर्गत अध्ययन गर्दा क्षेत्रको छनौट, नमुनाको छनौट, प्रश्नावली निर्माण, तथ्याङ्क सङ्कलन, तथ्याङ्क वैधता र तथ्याङ्कको विश्लेषण जस्ता उपशिर्षकहरू रहेका छन् ।

चौथो अध्याय: यस अध्यायमा तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषणको भाग रहेको छ । यस भागमा छनौतमा परेका माध्यमिक विद्यालयका प्रमुख विशेषताहरू, छनौट गरिएका विद्यालयहरूको आयव्याय विवरण अभिभावकहरूको वार्षिक शैक्षिक लागत र विद्यालयको आर्थिक अवस्था र त्यसको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव जस्ता शिर्षकहरू रहेका छन् । यिनै शिर्षकहरू अन्तरगत विद्यालयको आर्थिक अवस्था र शैक्षिक उपलब्धीको पहिचान गरी विद्यालय प्रति विद्यार्थी शैक्षिक लागत र शैक्षिक उपलब्धी गरी अध्ययन गरिएको छ ।

पाँचौ अध्याय: यस अध्यायमा अध्ययनका सारांश निष्कर्ष तथा सुझावहरू राखीएका छन् ।

अध्याय : दुई (Chapter-Two)

पूर्व साहित्यको समीक्षा (Review of the literature)

नेपालमा माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक अवस्था र शैक्षिक उपलब्धी सम्बन्धित थुप्रै अध्ययन अनुसन्धान भई प्रतिवेदनहरू उपलब्ध छन् । यस अध्ययनसँग सम्बन्धित विभिन्न पुस्तक लेखहरू अध्ययन प्रतिवेदनका नतिजाहरू, पत्रपत्रिकाहरूमा प्रकाशित लेखहरू वा अनुसन्धान कर्ताको जानकारीमा आएका अरू अध्ययनहरू यो विद्यालयको आर्थिक अवस्था र शैक्षिक उपलब्धी बारेमा प्राप्त गरीएका साहित्यको समीक्षा यस अध्यायमा गरिएको छ ।

२.१ सैद्धान्तिक साहित्यको समीक्षा (Theoretical Literature Review)

अग्रवाल (१९७४) का अनुसार वर्तमान समस्या नेपालमा शैक्षिक खर्चको अवस्थाको बारेमा दिईएको जानकारी अनुसार पछिल्लो समयमा विभिन्न धार्मिक संस्थाहरू वा समूहहरूद्वारा नेपालका शैक्षिक संस्थाहरूलाई अनुदान तथा दान दातव्यद्वारा सहयोग भईरहेको छ । तापनि आधुनिक नेपालमा राष्ट्रको शैक्षिक प्रक्रिया वृद्धिमा सरकारको भूमिका प्रभावकारी देखिन्छ साथै राज्यले शैक्षिक बजेटको परिमाण तथा दायरामा वृद्धि गरेको छ ।

मानन्धर (१९७७) को आफ्नो लेख अनुसार नेपालको शैक्षिक लगानीले NESP (1771-1976 A.D.) को कार्यान्वयनको लागि महत्वपूर्ण योगदान गरेको थियो । उनका अनुसार सन् 1969-70 र सन् 1970-71 को बीचमा शैक्षिक खर्च अत्यन्तै कम रूपमा थियो तर NESP (रा.शि.प.यो.) को कार्यान्वयनपछि प्राथमिक शिक्षामा सरकारी बजेटको वितरण पुनः नाटकीय रूपमा वृद्धि गरिएको थियो तापनि सन् 1975 देखि सन् 1977 सम्मको बीचमा पुनः शैक्षिक खर्च मध्यम दरमा बढेको थियो ।

नेपालको शिक्षा विदेशी सहयोगमा आधारित हुन थालेको छ । विदेशीसँग पैसा लिँदाको Trend परिवर्तन हुनपर्दछ । लगानीले मात्र शिक्षाको उद्देश्य पूरा हुन सक्दैन । यसको लागि दीर्घकालिन सोच राख्नु पर्दछ । शिक्षक मर्यादित नभई शिक्षाको विकास हुनु सक्दैन भन्ने कुरा हेरिनु पर्दछ भनेका छन् । उनी अगाडि भन्दछन् विद्यालय निरीक्षण हुन सकेको छैन । यसमा सुधार हुनुपर्दछ । विद्यालय कर्मचारीको तलब व्यवस्था गरिएको छैन । विगत

५ वर्षदेखि शिक्षक दरबन्दी बढेको छैन । यस तर्फ ठोस कार्यक्रम आउनु पर्दछ (ज्ञवाली सन् २००५) ।

छुलको कोरियाको आर्थिक विकासमा शैक्षिक योगदान नामक आफ्नो पुस्तक अनुसार शैक्षिक विकासको लाग धेरै तत्वहरूको भूमिका रहन्छ तर त्यस मध्ये सबैभन्दा ठूलो महत्व शिक्षामा गरिएको आर्थिक लगानी हो । ई.सं. १९८३ मा शैक्षिक क्षेत्रमा २०.१ प्रतिशत कुल सरकारी बजेटबाट छुट्याईएको थियो । GNP को १० प्रतिशत शैक्षिक क्षेत्रमा लगानी गरिएको थियो ।

अग्रवाल र प्रधानका अनुसार नेपालको राष्ट्रिय शिक्षा पद्धतिको कार्यान्वयनमा स्थानीय स्तरबाट शैक्षिक क्षेत्रमा गरिने लगानी शून्य छ । यसको सम्पूर्ण शैक्षिक खर्च सरकारद्वारा नै गरिएको छ । सरकारले शैक्षिक प्रणालीलाई राष्ट्रियकरण गरेको छ, तत्नुसार यसको लगानीको पूर्ण उत्तरदायित्व पनि सरकारले नै लिएको छ । नेपालमा शैक्षिक प्रणालीको राष्ट्रियकरण पनि स्थानीय सहयोगमा न्यून भएको हामी पत्ता लगाउन सक्दछौं । लेखकहरूको सुझाव यो छ कि यदि नेपालले उनीहरूको खातिर गति अगाडि बढाउने हो भने शैक्षिक नेताहरूले तथा सरकारले जनसहभागिता तथा सहयोगको कमीका कारणहरू पत्ता लगाउनु पर्दछ । साथै स्थानीय जनताको विकास तथा प्रगतिको लागि अन्य विभिन्न उपायहरूको खोजी गर्नुपर्दछ । उनीहरू शैक्षिक नेता तथा सरकारलाई सुझाव दिँदै भन्दछन् कि प्राथमिक शिक्षाको लागि कोषको दीर्घकालिन परिचालनको खोजी गरिनु पर्दछ ।

कार्की (२००१) का अनुसार शैक्षिक क्षेत्रमा गैरसरकारी क्षेत्र वा समुदायबाट लगानी गर्ने वर्ग भनेको व्यापारी, उद्योगपति तथा अन्य व्यवसायिक कार्यमा लाग्ने सीमित व्यक्तिहरू रहेका छन् । विद्यार्थीहरूको भर्नाको आधार भनेको प्राथमिक शिक्षा हो । सरकारी लगानीको दर निम्न माध्यमिक र माध्यमिक विद्यालयमाभन्दा प्राथमिक विद्यालय बढी रहेको छ । सरकारद्वारा उपलब्ध गराईएको बजेटमा नै शिक्षकको तलब आधारित रहन्छ । सरकारद्वारा उपलब्ध गराईएको अनुदानको ठूलो हिस्सा शिक्षकको तलब खर्चमा नै खर्च गरिन्छ ।

शैक्षिक लगानीको कुनै एउटा पद्धति उपयोगी हुन्छ भनी त्यसैको विचार मात्र अनुसरण गर्नुभन्दा शैक्षिक लगानी त समय सापेक्ष, स्थान विशेष, श्रम बजारको माग, शैक्षिक संचना, शिक्षाको पुकार सरकारी प्राथमिकता आदिमा भर पर्दछ भनी थप बहसको लाग माग प्रशस्त गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यतामा चर्चा परिचर्चा हुनु आवश्यक छ ।

हार्विसन र मेय्स (१९६०) ले ७५ वटा देशहरूलाई Education manpower ले GNP मा पारेको प्रभावको बारेमा अध्ययन गरेका थिए । उनले Primary, Secondary र Higher education को enrollment को अध्यापन गरेका थिए ।

उपाध्याय (१९७६) का अनुसार शिक्षाको विभिन्न तहहरूमा सरकारको लगानीगत दायित्वको लेखाजोखा गरिएको छ । शिक्षाका समानुपातिक तथा निरपेक्ष दुवै क्षेत्रमा सरकारको लगानी महत्वपूर्ण रूपमा वृद्धि भएको छ । उक्त लगानीको परिपूर्ति गर्नको लागि लेखकले दुईवटा सुहाउँदा सुझावहरू दिएका छन् । एउटा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूको परिचालन गर्नु हो भने अर्को शैक्षिक संस्थाभित्र उपलब्ध स्रोतहरूको उच्चतम प्रयोग गर्नु हो । नेपालको पाँचौं योजनाले नै सरकारको खर्चका क्षेत्रहरूको योजनालाई प्रष्ट रूपमा देखाएको छ । लगानीका प्रमुख क्षेत्रहरू भनेको यातायात, सञ्चार र अरू सहायक भनेको सामाजिक तथा आर्थिक सेवाका क्षेत्रहरू पनि हुन् । त्यति बेला नीजि क्षेत्र त्यति अगाडि आई सकेको थिएन । सरकाले निर्माण, व्यापार तथा सेवामा धेरै सरकारी क्षेत्रका उद्योगहरूको सङ्गठन निर्माण गरेका थियो । नेपालमा सरकारी खर्च दिन प्रतिदिन बढ्दै गईरहको थियो । सरकारी खर्च निरपेक्ष क्षेत्रमा मात्र बढेको थिएन कि जनसङ्ख्या वृद्धिद्वारा हुने स्वाभाविक खर्च तथा सहरीकरणको वृद्धिद्वारा हुने खर्च पनि बढेको थियो । यस्ता सरकारका खर्चका विभिन्न क्षेत्रहरू थिए । जस्तो : वस्तु तथा सेवाहरूको प्रत्यक्ष उपदानमा हुने खर्चहरू आदि थिए । जसले गर्दा शिक्षा क्षेत्रमा त्यति ठूलो लगानी हुन सकेको देखिँदैन ।

ढुङ्गाना (१९७२) का अनुसार शिक्षा क्षेत्रमा सरकारको लगानी एकदमै तीव्र रूपमा वृद्धि भएको छ । उनले अगाडि उल्लेख गरेका छन् कि सन् १९७२/७३ मा शैक्षिक खर्चको ढाँचालाई एकदमै व्यापक तुलना गरिएको थियो । तथापि यो तुलना विरोधाभाष देखियो । त्यसकारणले कि त्यो तुलना अन्य देशहरूसँग गरिएको थियो । उदाहरणको लागि

Singapore, Thailand, Malaysia आदि हामी सजिलै पत्ता लगाउन सक्दछौं किनकी कुल बजेटमा यस्तो खर्चको हिस्सा कम भएको हुन्छ ।

शर्मा (२०५८ वि.सं.) का अनुसार शिक्षामा गरिने लगानीले मानवीय पुँजी निर्माणमा अत्यन्तै महत्वपूर्ण भूमिका प्रदान गर्दछ । शिक्षाको लगानीले व्यक्तिहरूको ज्ञान र कुशलतामा वृद्धि गर्दै लैजाने हुँदा उनीहरूको उत्पादकत्व बढ्दै जान थाल्दछ तर कतिपय विकासशील देशहरू ल कायम रहेको शैक्षिक प्रणाली साँच्चै भन्नु पर्दा “वेरोजगार उत्पादन गर्ने कारखाना” जस्तो बन्न पुगिरहेका छन् । विकासशील देशहरूमा शैक्षिक वेरोजगारीले उग्ररूप लिँदै गईरहेको छ । यसको मूलकारण आफ्नो आर्थिक सम्भाव्यता र आधार विनाको कथिक शिक्षा दिईने परम्परा हो । जापानले आर्थिक विकास गर्नु भन्दा पहिले आफ्नो देशका आर्थिक धरातल अनुरूप उपलब्ध सधन स्रोतको परिचालन गर्न आवश्यक पर्ने जनशक्तिको मूल्याङ्कन गरी सोही अनुसार शैक्षिक क्षेत्रमा आमूल परिवर्तन गरेको थियो । चीनले कुन कुन क्षेत्रमा के कति जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ भन्ने योजना बनाई सोही अनुसार जनशक्तिको उत्पादन गर्दछ । तर विकासशील देशमा एकातिरको धरातल अर्कोतिरको शैक्षिक उत्पादन हुन्छ । फलस्वरूप शैक्षिक उपाधि प्राप्त जनशक्ति त्यसै बस्नु पर्ने अवस्था रहेको छ ।

जोशि (२०५७ वि.सं.) का अनुसार अल्पविकसित देशमा कम श्रम दक्षता साधनको गतिशिलता, पेशागत विशिष्टीकरणको कमी, उद्योगीहरूको अपर्याप्त पूर्ति र आर्थिक परिवर्तनका बाधक मूल्यहरू र परम्परागत सामाजिक संस्थाहरू जस्ता आर्थिक पछोटेपनका विशेषताहरू पाइन्छन् । यसको प्रमुख कारण ज्ञानमा मन्द प्रगति हुनु हो । जसले प्रगतिमा बाधा गर्दछ ।

विश्व बैंकको पूर्व अध्यक्ष रवर्टम्याकन माराले सन् १९७३ मा नैरोबीमा भनेका थिए - “आर्थिक विकास समान रूपले गरिबीमा पुगेको छैन र गरिबीले वृद्धिमा महत्वपूर्ण रूपमा योगदान गरिरहेका छैनन् ।” त्यस्तै विश्व बैंकको प्रतिवेदन सन् १९८० ले भनेको छ कि - “निरक्षर वा वैज्ञानिक रूपमा अज्ञान वा व्यापक विश्वबारे सचेष्ट नभएका मानिस अप्रयोग रूपमा रहेका छन् र राष्ट्रिय विकासमा पूर्ण रूपमा योगदान गर्न असमर्थ छन् । शिक्षाले तीन परस्पर सम्बन्धित रूपमा योगदान दिन्छ ।

- (क) आधारभूत मानवीय आवश्यकताको रूपमा
- (ख) अन्य आधारभूत आवश्यकताहरू पूरा गर्ने माध्यमको रूपमा
- (ग) सर्वतोमुखी (Overall) विकासलाई दिगो तथा द्रुतता बनाउने क्रियाकलापको रूपमा ।”

फेन्डम्यान (१९७८) को एउटा लेख अनुसार मौद्रिक रूपमा विद्यालय तहमा गरिएको शैक्षिक लगानी कुल आय भन्दा शैक्षिक उपलब्धी उच्च हुन्छ । Milton Friedman विश्वास गर्दछन् कि राम्रो पढाईको लागि धेरै धन आवश्यकता पर्दछ किनकी एउटा विद्यालयले राम्रो सुविधाहरू, शिक्षकलाई तलब दिन, विभिन्न शैक्षिक सामग्रीहरूको उपलब्ध गराउन तथा विकसित प्रविधिहरू (Computer, T.V., Documentaries etc.) को माध्यमबाट शिक्षण गराउन सक्नु पर्दछ ।

ब्लग (१९६८) का अनुसार नयाँ वैज्ञानिक प्रविधि र नयाँ उत्पादन तरिका मानव संसाधनमा निर्भर गर्दछ । जसको उत्पादन राम्रो शिक्षा प्रणालीले गर्न सक्छ । विकासका अन्य क्षेत्रमा गरिएको लगानी बराबर नै शिक्षा क्षेत्रमा लगानी गर्ने हो भने राष्ट्रिय आयको वृद्धिदरमा अन्य क्षेत्रको लगानी भन्दा शिक्षामा गरिएको लगानीको बढी योगदान दिने गर्दछ ।

जिम्पाज (१९९५) का अनुसार स्थानिय समुदायको आम्दानी विद्यालयको आयको महत्वपूर्ण स्रोत हो । विकसित देशमा यो प्रयास ज्यादै साभ्ता अवधारणा बनेको छ । यदि स्थानिय समुदायलाई तिनीहरूकै विधि अनुसार स्वतन्त्र रूपमा कर लगाउन दिने हो भने उनिहरूले विद्यालयको आम्दानीका लागि आफ्नै आम्दानी बढाउन सक्छन् ।

२.२ सम्बन्धित साहित्यको समिक्षा (Review of Related Literature)

अग्रवाल (१९७४) का अनुसार वर्तमान समयमा नेपालमा शैक्षिक खर्चको आवश्यकता बारेमा दिइएको जानकारी अनुसार पछिल्लो समयमा विभिन्न धार्मिक संस्थाहरू वा समूहहरूद्वारा नेपालमा शैक्षिक संस्थाहरूलाई अनुदान तथा दान दातव्यद्वारा सहयोग भईरहेको छ । तापनि आधुनिक नेपालमा राष्ट्रको शैक्षिक प्रकृया वृद्धिमा सरकारको भुमिका प्रभावकारी देखिन्छ । साथै राज्यले शैक्षिक बजेटको परिमाण तथा दायरामा वृद्धि गरेको छ (अग्रवाल सन् १९७४) ।

शिक्षा वास्तवमा बढोत्तरी उद्योग हो । यसले अर्थव्यवस्थाको लागि आवश्यक जनशक्ति र सेवा पुऱ्याउँदछ, साथै कूल राष्ट्रिय उत्पादनमा पनि उल्लेखनीय योगदान पुऱ्याउँदछ । अधिकांश विकासोन्मुख मुलुकहरूमा सार्वजनिक शिक्षाको खर्च जुटाउन राज्यको ढुकुटी नै प्रयोग गरिएको पाइन्छ, हरेक नागरिकको शिक्षा पाउने अधिकार हो र शिक्षा दिने राज्यको दायित्व हो भन्नु कुरा सामान्य नागरिकदेखि उच्च राजनीतिक वृत्तसम्म उस्तै पाइन्छ । तथापि संसारका सबै नागरिकहरूलाई सबै किसिमको शिक्षा दिन तमिसएनन् । कसैले प्राथमिक शिक्षा, कसैले माध्यमिक शिक्षा त कसैले उच्च माध्यमिक शिक्षासम्म सरकारी स्रोतबाट उपलब्ध गराउने गरी आफ्नो सीमा रेखा कोरे । आधारभूत तहमा सरकारी लगानी बढाउने र अन्य तहमा सरकारीलगानी घटाउँदै जाने नीति एउटा साभ्ना नीतिको रूपमा आयो । फलस्वरूप लोक कल्याणकारी राज्य व्यवस्थाले सामाजिक लाभको सिद्धान्त अनुरूप शिक्षामा लगानी गर्नुपर्दछ, भन्ने अवधारणाले व्यापकता पायो । तर यो सर्वसम्मत हुन सकेन र प्रविधि कारणले नयाँ नयाँ ज्ञान र सीपको आवश्यकता र खोजी हुन थाल्यो र यसको दुर्लभता रह्यो । जसको प्राप्तिका लागि मूल्य चुकाउनु पर्ने भयो । फलस्वरूप जसले उपभोग गर्दछ, उसैले मूल्य चुकाउनु पर्दछ, भन्ने मान्यता बस्यो । यसको प्रभाव प्रत्यक्ष रूपमा शिक्षा क्षेत्रमा पनि पऱ्यो । फलस्वरूप शैक्षिक लगानीका वैकल्पिक मार्गहरूको अवधारणा आयो ।

शर्मा (२०६१) का अनुसार “गुणस्तरीय शिक्षाले व्यक्तिको सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक विकासमा आवश्यक व्यवहारको निर्माण गराउँदछ । जस्तो सुकै अफ्ठ्यारो परिवेशमा पनि समायोजनमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । उपलब्ध साधन र अवसरको पूर्ण उपयोगमा सहयोग पुऱ्याउँदछ । नीजि हितलाई सामूहिक हितमा परिवर्तन गर्दै पारस्परिक सहयोगको विकास गराउँदछ, र पारिवारिक, सामाजिक, राष्ट्रिय र अन्तर्राष्ट्रिय हितमा व्यक्तिलाई सधैं सचेत गराउँदछ । त्यसको लागि शिक्षा क्षेत्रमा लगानी बढाउनु अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ ।

थापा (२०५५ वि.सं.) का अनुसार शिक्षामा गरिएको खर्चबाट अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त भए जस्तो देखिँदैन त्यसैले लगानी र यसबाट प्राप्त हुने प्रतिफलको लेखाजोखा गरी निश्चित अवधि तोक्यी लगानी गर्ने प्रवृत्तिको विकास गर्नु आवश्यक भएको छ । यसका लागि ठीक ठाउँमा र बढी प्रतिफल दिने ठाउँमा लगानी गर्नु आवश्यक छ । बडो मिहिनेत साथ

ल्याएको रकम हल्का रूपमा Cost-Benefit को हिसाब नगरी खर्च गरिएको पाइन्छ । नीति नियम सबै छ तर वास्तविक लक्ष्यप्रति प्रतिवद्धताको कमी छ तर राजनीतिक तथा निहित स्वार्थप्रति बढी लगनशील हुने प्रवृत्ति मौलाएको पाइन्छ । एकातर्फ प्रति विद्यार्थी लगानी निकै बढेको देखिन्छ तर अर्को तर्फ उक्त लगानीको उच्च सदुपयोग नभइ आशातित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन । यस अवस्थामा स्पष्ट लक्ष्य दिने, आवश्यक प्रतिवद्धताका साथ उपयुक्त रूपमा लगानी गर्ने, लगानीमा पारदर्शिता कायम गर्ने, प्रभावकारी अनुगमन गर्ने जस्ता कार्यहरू गरेमा नेपालको शैक्षिक लगानीबाट आशातित प्रतिफल प्राप्त हुन्न भन्ने कुरामा कुनै शङ्का छैन ।

Frederic Pryar को अनुसार शैक्षिक क्षेत्रको लगानीलाई आर्थिक पद्धतिले मात्र उच्च प्रभाव पारेको छैन । तर राज्यका सामाजिक तथा राजनीतिक अवस्थाले पनि उत्तिकै प्रभाव पारेको हुन्छ । आर्थिक चरहरू भनेको आर्थिक पद्धतिको एउटा अङ्ग मात्र हो, जसले कुल शैक्षिक खर्चको विस्तारमा कुनै महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको जस्तो देखिँदैन । शिक्षा क्षेत्रमा गरिने लगानीको जोखिमको हिस्सा त्यहाँको पूर्ण जनसङ्ख्याले देखाउँदछ ।

Theodore W. Schultz का अनुसार 'Education and Economic Growth' को एउटा लेखमा शैक्षिक संस्थाहरूको विकास र विस्तार औद्योगिकीकरणको प्रक्रियामा आधारित रहेको हुन्छ, जसले विश्वको विभिन्न समुदायको आर्थिक विकास र आर्थिक समायोजनलाई सन्तुलित बनाउँदछ । यस्तो खर्चले धेरै राष्ट्रहरूको भविष्यको राष्ट्रिय आम्दानीको हिस्सामा वृद्धि गर्दछ भन्ने भविष्यवाणी वा पूर्वाअनुमान गर्न सकिन्छ । उनी भन्दछन् कि यदि शैक्षिक खर्चलाई निश्चित तह सम्म पुऱ्याउने हो भने त्यसले एउटा समाजभित्र हुनुपर्ने शैक्षिक गुणस्तरको प्रतिनिधित्व गर्दछ । जनताहरूले आफ्नो ईच्छा अनुसारको शिक्षा छनोट गरी रोजगारको अवसर प्राप्त गर्दछन् । जसले एउटा देशको गुणस्तर वा उच्चताको परिचय दिने गर्दछ । उनी भन्दछन्, एउटा उच्च विकसित तथा संकुचित शैक्षिक प्रणालीलाई न्यून विकसित तथा संकुचित शैक्षिक प्रणालीलाई भन्दा बढी खर्चको आवश्यकता पर्दछ ।

ई.डि.एस.सी. (EDSC 2001) ले कक्षा ३ का विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धी सम्बन्धी गरेको राष्ट्रिय स्तरको अध्ययन अनुसार विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धीमा विभिन्न कुराहरूले असर पारिरहेको हुन्छ । त्यसमध्ये सबैभन्दा प्रमुख भनेको आर्थिक तत्व हो साथै

अन्य तत्वहरूमध्ये विद्यालयको वातावरण, विद्यार्थी र शिक्षकहरू बीचको सुमधुर सम्बन्ध तथा पारिवारिक जस्ता तत्वहरूले प्रभाव पारेको छ भन्ने निष्कर्ष निकालिएको छ ।

अधिकारीले शिक्षामा लगानी गर्नु भनेको अन्य क्षेत्रमा लगानी कम गर्नु हो भन्ने कुरालाई ख्याल राख्नुपर्दछ । शिक्षामा बजेट वृद्धि गर्न अरू क्षेत्रको बजेट घटाई शिक्षाको लगानी वृद्धि GDP को ५ प्रतिशत पुऱ्याउनु पर्दछ । पूर्व प्राथमिक र प्राथमिक शिक्षामा विशेष ध्यान पुऱ्याउन शिक्षकहरूलाई सुविधा (Incentives) दिने र प्राथमिक शिक्षकहरूलाई परिचालनका कार्यक्रम हुनुपर्दछ । अभै पनि तालिम प्राप्त शिक्षकको अभाव छ, जसको कारण गुणस्तर बढाउने कुरा सम्भव भएको छैन । विद्यालयहरूमा आवश्यक दरबन्दी बढाउनु पर्ने, दीर्घ सेवा गरेका, बुढौली शिक्षकहरूलाई Golden Hand Shake द्वारा विदाई गर्ने र युवा, ऊर्जाशील जनशक्तिहरूलाई आकर्षित गर्ने र महँगीका अनुपातमा तलब वृद्धि गर्नुपर्दछ ।

George Psocharopoulos and Martin Carney ले विभिन्न देशहरूमा विभिन्न विधिहरूको प्रयोग गरी विद्यालय प्रतिफल दरको निर्धारण गरेर तिनीहरू बीचमा तुलना पनि गरे । उनीहरूले ३० वटा देशहरूमा गरेका अध्ययनलाई प्रस्तुत गरे । उनीहरूको निष्कर्ष अनुसार विकसित राष्ट्रहरूमा भन्दा विकासशील राष्ट्रहरूमा विद्यालय प्रतिफल दर उच्च रहेको थियो । धेरै विकासशील देशहरूका प्राथमिक शिक्षाको प्रतिफल दर उच्च रहेको देखाईएको छ । उनीहरूको निष्कर्ष अनुसार विकासशील देशहरूमा सरकारको लगानीको दर शिक्षा क्षेत्रमा अत्यन्तै कम देखिन्छ, र शिक्षा क्षेत्रमा लगानीको ठूलो हिस्सा बढाउनु पर्दछ ।

शिक्षालाई सर्वसुलभ र गुणस्तरयुक्त बनाउनु विद्यमान शिक्षा प्रणालीको प्रमुख आवश्यकता हो । सर्वसुलभ गर्ने क्रममा देशमा शिक्षण संस्थाहरू वर्षेनी तीव्र गतिले बढिरहेका छन् । ती विद्यालयहरूमा काम गर्ने शिक्षकहरूको सङ्ख्या पनि द्रुत गतिले बढिरहेको छ । जति धेरै विद्यालय र शिक्षक सङ्ख्या छ, त्यति नै गुणस्तरीय भने देखिएको छैन । गुणस्तरीय शिक्षामा वृद्धि गर्न शिक्षकहरूको काम गर्ने क्षमतामा वृद्धि हुनुपर्दछ । स्तरयुक्त शिक्षाको विकास गर्न देशमा विद्यमान ठूलो शैक्षिक जनशक्तिलाई तालिम दिनु नितान्त जरूरी भएको छ । विद्यालयका स्रोत र साधनको अधिकतम उपयोग गर्नुपर्दछ । यसका लागि शैक्षिक लगानीमा वृद्धि गर्नु अत्यन्तै जरूरी हुन जान्छ ।

उप्रेति(१९६३) का आफ्नो कार्य "Financing Elementary Education in Nepal" मा सरकारले नेपालको प्राथमिक विद्यालयमा छुट्याएा बजेटलाई देखाएका छन् । सामान्यतया उनको विचारमा शैक्षिक क्षेत्रमा सरकारले वृद्धि गरेका रकमबाट नेपालमा शैक्षिक विकासको आवश्यकताको महसुस सरकारको छ ।

अधिकारी (२०७०) सरकारले माध्यमिक शिक्षामा शिक्षाको कुल बजेटको करिब २४ प्रतिशत विनियोजन गर्दछ । सरकारबाट विद्यालयहरूले प्राप्त गर्ने अनुदानको लगभग धेरै जसो रकम शिक्षक तलबमा खर्च हुन्छ, खास गरी सरकारले प्रवेश शुल्क पुनः प्रवेश शुल्क तथा मासिक शुल्क लिन नपाउने गरी माध्यमिक शिक्षालाई निःशुल्क घोषणा गरेपछि विद्यालयको आम्दानीका स्थानीय र परम्परागत स्रोतहरू सुक्दै गएका छन् । परिणाम स्वरूप विद्यालयभित्रका गतिविधिको गुणस्तर वृद्धि गर्न आवश्यक खर्च अपर्याप्त हुन गएको छ । विद्यालयको भौतिक सुविधाको विकास तथा सञ्चालन खर्च जुटाउनका लागि अभिभावकबाट विद्यालयहरूले एकै पटक ठूलो रकम असुलगर्ने हुँदा विद्यार्थी तथा अभिभावक दुवैले कठिनाइको सामना गर्नु परेको छ । अहिलेको स्थितिमा अभिभावकले विद्यार्थीको शैक्षिक खर्चमा एकतिहाई व्यवहोरीरहेका अनुमान गरिएको छ र सरकारले शिक्षामा सम्पूर्ण जिम्मेवारी लिन्छ, भन्ने भ्रम स्थानीय निकाय र जनसमुदायमा पर्न गएको छ ।

सुनवार (२०७२) का अनुसार सरकारी विद्यालयबाट उत्पादित विद्यार्थीहरूले नीजि विद्यालयबाट उत्पादित जनशक्तिसँग प्रतिस्पर्धा गर्नु पर्दछ । तर प्रतिस्पर्धा गर्न सक्ने सक्षम जनशक्ति निर्माण गर्नको लागि सरकारले सरकारी विद्यालयहरूमा लगानी गर्दैन । गाउँमा सरकारी विद्यालय चलेको छ, कोही हेर्न आउँदैनन् । सुविधा भएकै सहरी ठाउँमा एन.जि.ओ. (NGO) र सरकारी सहयोग बढी छ । सहयोग गाउँ-गाउँमा हुनुपर्छ र विकास गाउँबाट सुरू गर्नुपर्दछ ।

UNESCO यूनेस्कोले औल्याएका गुणात्मक शिक्षा विकासका प्रमुख चारवटा आधारहरू मध्ये शिक्षालाई सामाजिक न्यायको रूपमा लिईनुपर्छ भन्ने कुरा पहिले आधार मानिएको छ । अमेरिकी विश्वविद्यालयका प्रसिद्ध एवं लेखक ए. वार्टलेट गियामाटीका (हार्पस म्यागजीनबाट) अनुसार “नागरिक अर्थमा अध्ययन कार्य एउटा राजनीतिक कार्य हो । निर्धारित जिम्मेवारी र अधिकारद्वारा परिभाषित राज्य व्यवस्थाको व्याख्या गर्ने काम शिक्षण

क्रियाकलाप भित्रै पर्दछ । प्रत्येक कक्षा त्यस कक्षाको क्षेत्रभित्रका विद्यार्थीलाई नागरिक बनाउने थलो बनेको हुन्छ ।” सीमान्त बालबालिकाको आवश्यकता तथा स्थानीय आवश्यकता अनुरूप शिक्षालाई अभै जिम्मेवारी बनाउन स्थानीय समुदायलाई सघाउने क्रममा स्वायत्तता, विकेन्द्रीकरण, आर्थिक, स्रोत व्यवस्थापन सम्बन्धी तालिम, शैक्षिक मुद्दाहरूमा शिक्षक संघको अन्तर्क्रिया र भ्रष्टाचार नियन्त्रणमा चासो र रूचि बढाउने सम्बन्धी विश्वका १६१ देशका ३१५ शिक्षक सङ्गठनहरूको अन्तर्राष्ट्रिय महासंघ (EI) को सिफारिस पनि हाम्रो ध्यान जान आवश्यक छ । सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसंघले घोषण गरेको मानव अधिकार सम्बन्धी विश्वव्यापी घोषणापत्र अनुसार “शिक्षाको अधिकारबाट वञ्चित व्यक्तिले अरू कुनै अधिकार प्रयोग गर्न सक्दैन भन्ने मान्यता स्थापित भयो र शिक्षालाई न्यूनतम अधिकारको रूपमा घोषित गरियो । उक्त घोषणापत्र (धारा २६) ले आधारभूत शिक्षा निःशुल्क र अनिवार्य हुनुपर्ने किटान गरेको छ ।

चौधरी (२००२) प्राथमिक तहका गणित विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धी सम्बन्धी गरेको एक अध्ययन अनुसार गणित विषयमा छात्राहरूको शैक्षिक उपलब्धी भन्दा छात्रहरूकै शैक्षिक उपलब्धी उच्च रहेको निष्कर्ष निकालिएको छ । उक्त अध्ययनमा कक्ष १५ मा सरकारी विद्यालयहरूमाभन्दा बोर्डिङ्ग स्कूलको व्यवस्थापन पक्ष, विद्यार्थीको दैनिक उपस्थिति, प्रभावकारी निरीक्षण, व्यवस्थापन समितिको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको पाइएको छ ।

सरकारले सन् २०१५ सम्ममा “सबैका लागि शिक्षा कार्यक्रम” अघि सारे पनि प्रभावकारी हुन सकेको छैन । शिक्षा मन्त्रालयले गरिब बालबालिकालाई निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था र विद्यार्थी भर्ना अभियान तथा विद्यालय स्वागत कार्यक्रमको प्रचार-प्रसार गरेको पाइन्छ तर स्कूलमा त्यसो नभै माध्यमिक तहको स्कूलमा अहिले नानाथरीका शुल्कले गर्दा त्यहाँ पढ्ने विद्यार्थी बीचैमा पढाई छाड्नु बाध्य भएका छन् । सरकारी स्कूलले प्राईभेट बोर्डिङ्ग सरह भर्ना शुल्क, मासिक शुल्क, परीक्षा शुल्क असुलेपछि शिक्षाबाट वञ्चित बन्न पुगेका बालबालिकालाई निःशुल्क भर्ना र निःशुल्क पढ्न पाउनुपर्ने व्यवस्था गरी दिनु पर्दछ । नत्र भने “सबैका लागि शिक्षा” नभएर थप गरिबी निम्त्याउनेछ । तसर्थ अधिकांश गरिबी, अशिक्षित र पिछडिएका ठाउँमा बालबालिकाले निःशुल्क पढ्न पाउने व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।

शर्मा (२०६१) का अनुसार गुणस्तरिय शिक्षाले व्यक्तिको सामाजिक आर्थिक सांस्कृतिक विकासमा आवश्यक व्यावहारको निमार्ण गराउछ । जस्तो सुकै अष्ठयारो परिवेशमा पनि समायोजन हुन सहयोग पुऱ्याउछ । उपलब्ध साधन र अवसरका पुण उपयोगमा सहयोग पुऱ्याउछ । निजि हितलाई भन्दा सामुहिक हित परिवर्तन गर्दै पारस्परिक सहयोगको विकास गराउछ । पारिवारीक सामाजिक, राष्ट्रिय र अन्तराष्ट्रिय हितमा व्यक्तिलाई सधै सचेत गराउदछ । त्यसको लागी शिक्षा क्षेत्रमा लगानी बढाउनु अत्यन्तै आवश्यक हुन्छ ।

यसरी यस पूर्वकार्य समिक्षा अन्तरगत प्रस्तुत गरीएको विभिन्न अनुसन्धान कर्ताहरूको माध्यमिक तहको विभिन्न विषयमा अध्ययन अनुसन्धान गरेका छन प्रस्तुत अध्ययनहरूमा विद्यालयको आयस्रोत खर्चको ढाँचा विद्यालय र अभिभावकले गरेको खर्चका आधारमा प्रति विद्यार्थी लागतको अनुमान S.L.C. परिक्षाको नतिजाको आधारमा विद्यालयको दक्षताको परिक्षण कक्षाको आकार विद्यार्थी शिक्षक अनुपात शैक्षिक सुचाङ्क घर परिवारको आयस्रोत आदीका बारेमा विश्लेषण गरिनेछ । जसमा विश्लेषण गरि अर्घाखाँची जिल्लाका सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी सम्बन्धि क्षेत्रमा कसैले अध्ययन अनुसन्धान नगरेको हुँदा मैले यस क्षेत्रलाई विषयवस्तु बनाइ यस सम्बन्धित अध्ययन अनुसन्धान गर्ने प्रयास गरेको छु ।

अध्याय-तीन (Chapter-Three)

अनुसन्धान पद्धति (Research Methodology)

यस अध्ययनमा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी अध्ययन गर्दा यसमा सहयोग पुऱ्याउने अध्ययनको ढाँचा, जनसङ्ख्या र नमुना छनोट तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया, तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू तथ्याङ्क वैधता, तथ्याङ्क विश्लेषण जस्ता उल्लेखीत विधि र पद्धतिलाई निम्नानुसार क्रमश व्याख्या गरिएको छ ।

३.१ अनुसन्धान ढाँचा (Research Design)

यस अध्ययनको लागी प्राथमिक द्वितिय दुबै स्रोतहरूको उपयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । विद्यालयका प्रमुख विशेषताहरू आय र व्यय विवरण शैक्षिक खर्च शैक्षिक उपलब्धी जस्ता विषय वस्तुका लागी प्राथमिक स्रोतलाई उपयोगमा ल्याएको छ भने अध्ययन परिचय र पुर्न कार्यको समिक्षा शिर्षकमा सरकारको विद्यालय तहमा लगानी एस.एल.सी. विवरण, विद्यालय तथा शिक्षक सङ्ख्या र यस विषयमा उपयोगी सुचना वा विवरणको समिक्षा जस्ता विषय वस्तुको लागी द्वितिय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यो अध्ययनको प्राथमिक स्रोतबाट नै तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.२ अध्ययनको प्रकृति (Nature of the study)

यो अध्ययन प्रमुख रूपमा सङ्ख्यात्मक विश्लेषण पद्धतिमा आधारित छ । यस अध्ययनको लागी प्राथमिक द्वितिय दुबै स्रोतहरूको उपयोग गरी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । विद्यालयका प्रमुख विशेषताहरू आय र व्यय विवरण शैक्षिक खर्च शैक्षिक उपलब्धी जस्ता विषय वस्तुका लागी प्राथमिक स्रोतलाई उपयोगमा ल्याएको छ भने अध्ययन परिचय र पुर्न कार्यको समिक्षा शिर्षकमा सरकारको विद्यालय तहमा लगानी एस.एल.सी. विवरण, विद्यालय तथा शिक्षक सङ्ख्या र यस विषयमा उपयोगी सुचना वा विवरणको समिक्षा जस्ता विषय वस्तुको लागी द्वितिय स्रोतबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । मुलन यो अध्ययनले प्राथमिक स्रोतबाट नै तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३.३ अध्ययन क्षेत्रको नमुना छनोट (Population and Sampling)

“सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक लगानी शैक्षिक उपलब्धी” को अध्ययनको लागि अर्घाखाची जिल्लाको जिल्ला शिक्षा कार्यलयको तथ्याङ्क अनुसार जिल्लाका ४२ वटा गा.वि.स का सामुदायिक मा.वि. मध्येबाट खन र डिर्भनाका गा.वि.स. का सामुदायिक माध्यमिक विद्यालय अध्ययनको लागि छनोट गरिएको छ । छनोटमा परेका विद्यालयहरू कालिका ने.रा.उच्च मा.वि. खन, किरण मा.वि. निन्चूखर्क विजय मा.वि. डिर्भना रहेका छन् ।

क) प्रधानाध्यापकहरूको नमुना छनोट (Sampling of Head Teacher)

यस अध्ययनको उद्देश्य परिपूर्तिको लागि विभिन्न सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरू मध्येबाट आफुले अध्ययन गर्ने ३ सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका १/१ जना प्र.अ. लाई छनोट गरिएको थियो ।

ख) विद्यार्थीको नमुना छनोट (Sampling of Students)

यस अध्ययनका लागि नमुना छनोट गरिएका प्रत्येक माध्यमिक विद्यालयका कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीहरू मध्येबाट प्रति कक्षा २/२ छात्र छात्रा पर्ने गरी ४ जनाको दरले ८ जना विद्यार्थीको नमुना छनोट विधिबाट छनोट विद्यालयका कुल विद्यार्थी सङ्ख्या मध्येबाट २४ जना विद्यार्थी छनोट गरिएको थियो जुन कुल विद्यार्थी सङ्ख्याको १० प्रतिशत हुन आउँछ ।

ग) अभिभावक नमुना छनोट (Sampling of Parents)

नमुना छनोटमा परेका विद्यालयहरू मध्ये प्रत्येक विद्यालयबाट कक्षा ९ र १० मा अध्ययनरत विद्यार्थीका अभिभावकहरू प्रत्येक विद्यालयमा २/२ जना पर्ने गरी २४० जन अभिभावक पर्ने गरी २४ जना अभिभावकहरूलाई सम्भावनायुक्त (Random Sampling) अर्न्तगत Lote method को प्रयोग गरी नमुना छनोट गरिएको थियो । जुन कुल अभिभावकको १० प्रतिशत छनोटमा अभिभावक पर्न आउँछ ।

३.४ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिय (Data collection procedure)

तथ्याङ्क सङ्कलनको लागि शोध निर्देशनसँग छलफल गरी आवश्यक सुझाव र सल्लाहको पालना गर्दै म सोध कर्ता स्वयं उपस्थित भएर अन्तर्वाता प्रश्नावली रूजुसुचि आदीका माध्यमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन अध्ययन क्षेत्रमा गई माध्यमिक विद्यालयको प्रशासन, प्रधानाध्यपक, शिक्षक विद्यार्थी अभिभावकसँग छलफल गरी सुचना तथा तथ्याङ्क सङ्कलन गरीएको थियो ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलनका साधनहरू (Techniques of data Collection)

अनुसन्धान कार्यका लागि तथ्याङ्क सङ्कलन गर्न छनौटमा परेका मा.वि.का प्रधानाध्यापक विद्यार्थी अभिभावकलाई विद्यालयसँग सम्बन्धित आर्थिक भौतिक शैक्षिक उपलब्धी तथा लगानीको बारेमा प्रश्नहरू समावेश गरीएको छ ।

क) विद्यालय अवलोकन फारम (School Observation form)

छनौट गरीएका माध्यमिक विद्यालयबाट यस अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सुचना तथा तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गर्ने विद्यालय सर्वेक्षण फारमको निर्माण गरिएको छ ।

ख) प्रधानाध्यापकलाई प्रश्न (Principal Questionnaire)

अध्ययन क्षेत्रका छनोट गरिएका विद्यालयका प्रधानाध्यपकलाई विद्यालयको आर्थिक र त्यसको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव कस्तो हुने गर्दछ भन्ने कुरा बुझ्ने उद्देश्यले विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धी र आर्थिक अवस्थासँग सम्बन्धित प्रश्नहरू सोधिएका छन् ।

ग) विद्यार्थीलाई प्रश्न (Student's Questionnaire)

अध्ययनको क्षेत्रमा छनोट गरिएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको शैक्षिक अवस्था, भौतिक अवस्था वा समस्याहरूलाई समेटेर आवश्यक सुचनाहरू सङ्कलन गर्नका लागि विद्यार्थी समक्ष विभिन्न प्रश्नहरूको निर्माण गरी सोधिएको छ ।

घ) अभिभावकलाई प्रश्न (Parent's Questionnaire)

अध्ययनको क्षेत्रमा छनोट गरिएका विद्यालयका विद्यार्थीहरूको अभिभावकसँग सम्बन्धित आर्थिक स्थिति शैक्षिक खर्च, शैक्षिक उपलब्धीसँग सम्बन्धित प्रश्न निर्माण गरिएको थियो ।

३.६ तथ्याङ्क सङ्कलनका तरिका (Technique of Data Collection)

अध्ययन क्षेत्रको छनोट गरिएको विद्यालयको तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नको लागि आफै सम्बन्धित क्षेत्रमा पुगी सम्बन्धित व्यक्तिहरूसँग अन्तरवार्ता, लक्षित समुह छलफल, सर्वेक्षण फारमबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

१. अन्तरवार्ता

यस अन्तरगत विद्यार्थी, शिक्षक प्रधानाध्यापक, अभिभावकलाई विद्यालयको शुल्क, पढाइ सम्बन्धी विद्यालयको गतिविधि सम्बन्धित अन्तरवार्ता मार्फत तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

२. लक्षित समुह छलफल

यस अन्तरगत विद्यालयको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धि कति कति छ भन्ने बारेमा अभिभावक बिचको छलफल, विद्यार्थी बिच छलफल र शिक्षक बिच छलफल चलाई त्यसबाट प्राप्त निष्कर्षका आधारमा तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ ।

३. सर्वेक्षण फारम

यस अन्तरगत विद्यालयको गतिविधि र विद्यार्थीको एस.एल.सी को नतिजा विद्यालयको आर्थिक अवस्था, भौतिक अवस्था, शैक्षिक अवस्थाको बारेमा प्रश्नहरू बनाइ विद्यार्थी, शिक्षक, अभिभावकलाई फारम वितरण गरी उनीहरूले भरेको सर्वेक्षण फारमबाट पनि उक्त गतिविधि सम्बन्धित तथ्याङ्क प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

३.७ तथ्याङ्कको वैधता (Validation of Data)

तथ्याङ्कको वैधतालाई परिक्षण गर्न म अध्ययनकर्ता तथ्याङ्क सङ्कलन गर्ने क्रममा अध्ययन क्षेत्रमा सम्बन्धित व्यक्तिसँग छलफल गरी प्राप्त तथ्याङ्कको वैधता परिक्षण

गरेको छु । विद्यालयमा सङ्कलनबाट आएका समस्याहरू माथी विद्यालयका प्रधानाध्यापक र शिक्षकसँग छलफल गरी तथ्याङ्क वा सुचनामा सुधार गरेको छु भने अभिभावकबाट प्राप्त शुल्क सम्बन्धि वितरण विद्यालयको शुल्क रेकर्डको आधारमा वैधता परिक्षण गरेको छु । विद्यार्थीहरूका लागी गरीएका अन्य खर्चहरू जस्तै कापी, कलम, पोशाक इत्यादीमा गरीएको खर्चलाई म स्टेशनरी र पसलबाट सोधपुछ गरी तथ्याङ्कको वैधता परिक्षण गरेको छु ।

३.८ तथ्याङ्कको विश्लेषण (Data Analysis)

यो अध्ययन वर्णनात्मक तथा विश्लेषणात्मक अध्ययनबाट प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई औसत प्रतिशत र अनुपातका रूपमा विश्लेषण गरीएको छ । यहाँ छात्र छात्रा सङ्ख्या विद्यार्थी पुस्तक सङ्ख्या, विद्यार्थी कक्षाकोठा सङ्ख्या आदी लाई अनुपातका आधारमा र आय व्याय विवरण शैक्षिक उपलब्धी परिक्षा नतिजा आदिलाई प्रतिशत तथा औसतका आधारमा विश्लेषण गरिएको छ । यसका साथै तथ्याङ्कलाई स्तम्भ चित्र, रेखाचित्रद्वारा समेत देखाइएको छ ।

अध्याय : चार (Chapter - Four)

तथ्याङ्कको व्याख्या र विश्लेषण (Analysis and Interpretation of data)

यस अध्यायमा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक अवस्था र शैक्षिक उपलब्धीमा पारेको प्रमुख अध्ययनका लागि अध्ययनकर्ता स्वयम उपस्थित भई विद्यालयको भौतिक, शैक्षिक, अवस्थाको विश्लेषण गर्न अन्तर्वार्ता, प्रश्नावली, रूजूसूचि मार्फत प्राप्त भएका तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुति करण गरिएको छ ।

माध्यमिक शिक्षामा के कति खर्च गरिन्छ र खर्च गरे अनुसारको शैक्षिक उपलब्धी कस्तो रहेको छ भन्ने विषयमा अध्ययनकर्ता (Researcher) द्वारा अध्ययन गर्ने सम्बन्धित क्षेत्रमा स्वयं आफैँ सहभागी भइ प्राप्त तथ्याङ्कहरूलाई व्याख्या विश्लेषण र प्रस्तुतीकरण गरिएको छ ।

अध्ययनको क्रममा प्रयोग गरिएका तथ्याङ्क सङ्कलन विधिहरू अन्तर्वार्ता प्रश्नावली तथा शैक्षिक रेकर्डहरूको माध्यमबाट प्राप्त तथ्याङ्क तालिका रेखाचित्र, स्तम्भ चित्र तथा सह सम्बन्धको गुणाङ्क आदि विधिहरूको प्रयोग गरी सरल ढङ्गले प्रस्तुत गरिएको छ । अध्ययनको क्रमा सङ्कलित आवश्यक तथ्याङ्कहरूलाई प्रस्तुतीकरण गर्न सजिलोका लागि निम्न शीर्षक अन्तर्गत प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.१ अध्ययन क्षेत्रको परिचय (Introduction to study Area)

अर्घा र खाची दुई पुराना चौबिसे राज्यहरूलाई एकीकृत गरी अर्घाखाची जिल्लाको नामाकरण भएको पाइन्छ । समुन्द्र सतहबाट १००० फिट देखि ८२९० फिट सम्मको उचाइमा फैलिएको यस जिल्लाको पूर्वमा गुल्मी र पाल्पा पश्चिममा प्यूठान र दाङ उत्तरमा गुल्मी र दक्षिणमा कपिलवस्तु र रूपन्देही जिल्ला पर्दछ । यो जिल्ला २७°४५' उत्तरी अक्षांसदेखि २८°६' उत्तरी अक्षांशसम्म र ८०°४५' पूर्वी देशान्तर देखि ८३°२३' पूर्वी देशान्तरसम्म फैलिएको छ । १९९३ वर्ग कि.मि. क्षेत्रफल भएको यस जिल्लालाई दुई निर्वाचन क्षेत्र ११ इलाका र ४२ गा.वि.स.मा राजनीतिक विभाजन गरिएको छ ।

शैक्षिक विकेन्द्रकरणको अवधारणा अनुरूप शिक्षामा पहुँच र गुणस्तर वृद्धि गर्नको लागि १८ वटा स्रोत केन्द्र कायम गरिएको छ । स्रोत केन्द्र अन्तर्गत २८२ प्राथमिक ५३ निम्न माध्यमिक, ३८ माध्यमिक र ३१ वटा उच्च माध्यमिक साथै ४३ वटा संस्थागत विद्यालय ३७२ बाल विकास केन्द्र ५ वटा क्याम्पस १ संस्कृत विधापीठ, भेटनरी जेटीए १ र एनेक्स कार्यक्रम १ र मा.वि. तहमा सञ्चालन हुने खुला विद्यालय १ र आधारभूत तहको २ वटा गृहिणी विद्यालय समेत सञ्चालित छन् ।

हाल अर्घाखाची जिल्लामा रहेका विद्यालयहरूमा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको भर्ना सङ्ख्या तथा दर के कस्तो छ भन्ने बारेमा तालिकाद्वारा प्रष्ट पारिएको छ ।

तालिका ३

माध्यमिक तहको लिङ्गगत रूपमा विद्यार्थीहरूको भर्ना सङ्ख्या २०६८

कक्षा	छात्र	प्रतिशत	छात्रा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
९	७२०	५३.१७	६३४	४६.८९	१३५४	१००
१०	६४७	५२.२६	५९१	४७.७४	१२३८	१००
जम्मा	१३६७	५२.७४	१२२५	४७.२६	२५९२	१००

स्रोत : जिल्ला शिक्षा कार्यालय अर्घाखाची २०६९ ।

माथिको तालिका अनुसार माध्यमिक तहको कक्षा ९ मा विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या १३४० मध्ये छात्र ७२० छात्रा ६४७ रहेका छन् । त्यसैगरी कक्षा १० मा जम्मा भर्ना सङ्ख्या २५९२ मध्ये छात्र ६४७ र छात्रा ५९१ रहेका छन् । यसरी माध्यमिक विद्यालयको तहमा कुल विद्यार्थी भर्ना सङ्ख्या २५९२ मध्ये छात्र १३६७ छात्रा १२२५ रहेका छन् ।

यसैप्रकार अर्घाखाँची जिल्लामा रहेका सरकारी विद्यालयहरूमा अध्ययन अध्यापन गर्ने शिक्षक तथा शिक्षिकाहरू तालिम प्राप्त अर्ध तालिम प्राप्त र तालिम अप्राप्त सम्बन्धी सबै तहको अवस्था निम्नानुसार रहेको पाइन्छ ।

तालिका ४

तह, लिङ्ग र तालिमको आधारमा अर्घाखाची जिल्लाका सरकारी विद्यालयका शिक्षकहरूको अवस्था २०६७

प्राथमिक तह				नि.मा.वि.				मा.वि.				
	पूर्ण तालिम	अर्ध तालिम प्राप्त	तालिम अप्राप्त	जम्मा	पूर्ण तालिम	अर्ध तालिम प्राप्त	तालिम अप्राप्त	जम्मा	पूर्ण तालिम	अर्ध तालिम प्राप्त	तालिम अप्राप्त	जम्मा
	१९४	१८९	९४	४७७	१२६	०	४०	१६६	६७	०	३७	१०
प्रतिशत	४०.६७	३९.३९	१९.७१	१००	७५.९		२४.१०	१००	६४.४२		३५.५८	१००
	१४२	५०	२८	२२०	५०	०	१४	६४	२	०	५	७
प्रतिशत	६४.५४	२२.७३	१२.७३	१००	७८.१३		२१.८७	१००	२८.५७		७१.४३	१००
	३३६	२३	१२२	६९७	१७६		५४	२३०	६९	०	४२	१११
प्रतिशत	४८.२१	३.२९	१७.५०	१००	७६.५२		२३.४८	१००	६२.१६		३७.८४	१००

स्रोत : जिल्ला शिक्षा कार्यालय अर्घाखाची २०६८ ।

माथिको तालिका अनुसार अर्घाखाँची जिल्लामा अध्यापनरत शिक्षकहरूको अवस्था हेर्ने हो भने प्राथमिक तहमा ९४ तालिम अप्राप्त पुरुष छन् भने महिला २८ रहेको पाइन्छ । यहाँ जम्मा पुर्ण तालिम प्राप्त महिला शिक्षक र पूर्ण शिक्षक ३३६ रहेका छन् भने तालिम नलिएका शिक्षकहरू १२२ रहेको पाइन्छ । नि.मा.वि. मा पूर्ण तालिम प्राप्त ७६.५२ प्रतिशत र तालिम अप्राप्त १७६ रहेका छन् । मा.वि.मा तालिम प्राप्त ५ र तालिम अप्राप्त ४२ शिक्षक शिक्षिका रहेका छन् ।

अर्घाखाँची जिल्लामा ४२ गा.वि.स.मा विभाजित छ । यी मध्ये जनसङ्ख्याको हिसाबले ठूलो गा.वि.स.मध्ये खन पनि पर्दछ । यो गा.वि.स. मा ९ वटा प्राथमिक विद्यालय र एउटा उच्च माध्यमिक विद्यालय र माध्यमिक विद्यालय रहेको छ । यी सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयभित्र सीमित रही यस अध्ययन कार्यलाई सम्पन्न गरिएको छ । यी कालिका ने.रा. उच्च माध्यमिक विद्यालय अन्तर्गत प्रा.वि. वि.सं.२०३० नि.मा.वि. २०४५ मा.वि. २०५० सालमा स्थापना भएको थियो । यहाँ माध्यमिक तहमा ६ जना शिक्षक शिक्षिका कार्यरत छन् । ४ जना स्थायी २ जना अस्थायी भएको पाइयो । श्री किरण मा.वि. खन निन्यूर्खक २०३४ स्थापना प्रा.वि. नि.मा.वि. स्थापना २०५५ मा.वि. २०६५ सालमा स्थापना भएको पाइयो । यहाँ माध्यमिक तहमा कार्यरत शिक्षक जम्मा ४ जना छन् जसमा एकजना स्थायी ३ जना अस्थायी रहेको पाइन्छ । यसरी अध्ययन तथा अनुसन्धान गर्ने क्रममा यही विद्यालयहरूको क्षेत्र सीमित रही यस अध्ययन कार्यलाई सम्पन्न गरिएको छ ।

४.२ छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको प्रवाह दर (Student flow rate in selected secondary school)

शिक्षा लगायत जुनसुकै क्षेत्रमा पनि आर्थिक लगानी बढीभन्दा बढी प्रतिफल तथा उपलब्धी प्राप्ती गर्नको लागि गरिन्छ । शिक्षा क्षेत्रमा गरिएको लगानीको प्रतिफल वा उपलब्धी भनेको नै सके सम्म धेरै वा सक्षम तथा दक्ष विद्यार्थीलाई उत्तीर्ण गराउनु हो । यदि कुनै कक्षामा विद्यार्थीको उत्तीर्ण दर अत्यन्तै कम छ भने त्यस तह वा कक्षाका लागि गरिएको आर्थिक लगानीको सार्थकता रहँदैन । विद्यार्थीको कक्षा दोहोयाउने र छाड्ने दर उच्च छ भने आर्थिक लगानीको दर पनि उच्च हुने गर्दछ । फलस्वरूप प्रति विद्यार्थीबाट हुन आउने खर्च पनि उच्च हुन जान्छ ।

यस शीर्षक अन्तर्गत अध्ययनको क्षेत्रमा विद्यार्थीहरूको कक्षा दोहोर्‍याउने छाड्ने र उत्तीर्ण हुने दर कस्तो छ ? भनी प्रश्नावलीहरूको आधारबाट तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको थियो जसलाई तालिकाद्वारा देखाइएको छ ।

तालिका ५

माध्यमिक विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको प्रवाह दर (२०६७)

कक्षा	कक्षा दोहोर्‍याउने			कक्षा छाड्ने			कक्षा उत्तीर्ण			कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने			जम्मा
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	
९	४	२	६	२	३	५	४३	३४	७७	२	१	३	९१
प्रतिशत	४.३९	२.१९	६.५९	२.१९	३.२९	५.४९	४७.२५	३६.३७	८४.६२	२.१९	१.०९	३.३३	१००
१०	७	४	११	६	४	१०	२४	१९	४३	७	३४.०	१०	७४
प्रतिशत	९.४६	५.४०	१४.८६	८.१०	५.४०	१३.५१	३२.४३	२५.६७	५८.११	९.४५	१३.५	५१	१००
जम्मा	११	६	१७	८	७	१५	६७	१२०	५३	९	४	१३	१६५
प्रतिशत	६.६६	३.६३	१०.०	४.८४	४.२४	९.०९	४०.६०	७२.७३	७२.७३	५.४५	२.४२	७.८०	१००%

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

माथिको तालिका अनुसार कक्षा दोहोर्नाउने जम्मा १७ रहेको पाइयो । जस मध्ये छात्र ११ र छात्रा ६ रहेको पाइयो । यस्तै कक्षा छाड्ने दर जम्मा १५ रहेको पाइयो । जसमा छात्र ८ र छात्रा ७ रहेको पाइयो । कक्षा उत्तीर्ण हुने दर जम्मा १२० रहेको पाइयो । जसमध्ये छात्र सङ्ख्या ६७ र छात्रा सङ्ख्या रहेको २४ रहेको पाइयो । कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने विद्यार्थी सङ्ख्या जम्मा १३ रहेको पाइयो । जसमध्ये ९ छात्र र ४ छात्र रहेको पाइयो । समग्रमा हेर्दा कक्षा दोहोर्नाउने छाड्ने, उत्तीर्ण हुने र कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने सङ्ख्या छात्राहरूको तुलनामा छात्रहरू नै उच्च रहेको देखिन्छ । निष्कर्षमा सरकारी माध्यमिक तहमा कक्षा दोहोर्नाउने दर र कक्षा छाड्ने दरलाई जोडेर हेर्दा ३२ हुन आउँछ । यसले समग्र सरकारी माध्यमिक शिक्षामा गरिएको आर्थिक लगानीको दरलाई उच्च पार्दछ । सरकारी माध्यमिक शिक्षामा गरिएको ठूलो लगानीको हिस्सा खेर गएको देखिन्छ ।

४.३ विद्यालयहरूमा भौतिक सुविधाहरूको अवस्था (Situation of physical facilities in the schools)

छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा पुगी अध्ययन गर्दा विद्यालयको भौतिक सुविधाहरूको बारेमा विवरण लिने कार्य गरिएको थियो । विद्यालयको भौतिक सुविधाहरूले विद्यार्थीको शैक्षिक सिकाइ कार्यमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा प्रभाव पारिरहेको हुन्छ । विद्यालयका भवनहरू कक्षाकोठाहरू, शिक्षक कोठाहरू, कर्मचारी कोठाहरू शौचालयहरू तथा जग्गा जमिनको अवस्था निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ६

विद्यालयहरूको भौतिक अवस्था २०६८

विद्यालयहरू	भवन	कक्षाकोठा	शिक्षक कोठा	कर्मचारीको कोठा	शौचालय	जग्गा जमिन
कालिका ने.रा. उच्च मा.वि. खन	५	१४	२	१	३	५० रोपनी
विजय उच्च मा.वि.	६	१८	२	१	५	२० रोपनी
किरण मा.वि. नित्युर्खर्क खन	४	१३	१	१	३	२५ रोपनी
जम्मा	१५	४५	५	३	११	९५ रोपनी

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

माथिको तालिकामा जम्मा १५ वटा भवन ४५ वटा कक्षा कोठा ५ वटा शिक्षक कोठा ३ वटा कर्मचारी कोठा र ११ वटा शौचालय रहेका छन् । सबै विद्यालयको नाममा रहेको जग्गा जमिनलाई हेर्दा जम्मा ९५ रोपनी रहेको छ ।

४.४ माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी (Economic Investment in Secondary Education)

सरकारी माध्यमिक शिक्षामा सरकार, विद्यार्थी शुल्क र विभिन्न संघसंस्थाहरू (सरकारी तथा गैरसरकारी संस्थाहरू, स्थानीय व्यक्तिहरूद्वारा गरिएको आर्थिक सहयोग आदि) बाट आर्थिक लगानी गरेको पाइन्छ । यी उल्लिखित निकायहरूबाट गरिएको आर्थिक लगानी विद्यालयको आम्दानी मानिएको छ । उक्त आम्दानी कोषबाट विद्यालयहरूले आफ्नो आवश्यकता अनुसार विभिन्न क्षेत्रहरूमा खर्च वितरण गरेको पाइयो । तसर्थ आर्थिक लगानीलाई आम्दानी र खर्च दुई भागमा विभाजन गरी प्रस्तुत गरिएको छ ।

४.४.१ माध्यमिक विद्यालयको आम्दानी (Income of Secondary School)

यस शीर्षक अन्तर्गत अध्ययनकर्ता (Research) ले स्वयं अध्ययन गर्ने क्षेत्रमा पुगी तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ । यहाँ विभिन्न संस्थाहरू तथा व्यक्तिहरूद्वारा गरिएको लगानीलाई विद्यालयको आम्दानीको रूपमा लिइएको छ । अर्को शब्दमा उल्लेख गर्दा विद्यालयको आम्दानी नै सरकार, विद्यार्थी तथा विभिन्न संघ संस्थाहरूको लगानी हो । विद्यालयहरूको कुल आम्दानीलाई शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि शैक्षिक वर्ष २०६७ सम्म प्रस्तुत गरिएको छ । जसलाई निम्न तालिकामा उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका ७

छनोट गरिएको माध्यमिक विद्यालयहरूको आय (२०६७)

शैक्षिक वर्ष	सरकारी अनुदानबाट प्राप्त आम्दानी (रु.)	गैरसरकारी संस्था	अभिभावक/विद्यार्थी	कुल आम्दानी (रु.)	कुल चार वर्षमा प्राप्त प्रतिवर्षको आम्दानी (प्रतिशत)
२०६३	७,५४,७८३	२,१८,४१९.१७	५६,४९५	१०,२९,६९७.१	११.१
प्रतिशत	७३.३	२१.२	५.४	१००	
२०६४	१४,३३,०२३	२,७९,०२६	४९,४३०	१७,६१,४८०	१८.९
प्रतिशत	८१.३	१५.८	२.८	१००	
२०६५	१४,३८,९७८	६,६९,५३२	४३,९००	२१,५२,४१०	२३.२०
प्रतिशत	६६.८	३१.१	२.०	१००	
२०६६	१४,४३,८४०	३,९७,८५३	३८,७७५	१८,८०,४६८	२०.२
प्रतिशत	६६.८	३१.१	२.०	१००	
२०६७	१४,४३,८४०	३,९७,८५३	३८,७७५	१८,८०,४६८	२०.२
प्रतिशत	५९	३७.७	१.१	१००	
जम्मा लगानी	६५,१७,८४८	२५,४०,०१७.१	२,१७,३९०	९२,७५,२५५.१	१००
औसत लगानी	१३,०३,५६९.६	५,०८,००३.४	४३,४७८	१८,५५,०५१.०	
प्रतिशत	७०.२	२७.३	२.३	१००	

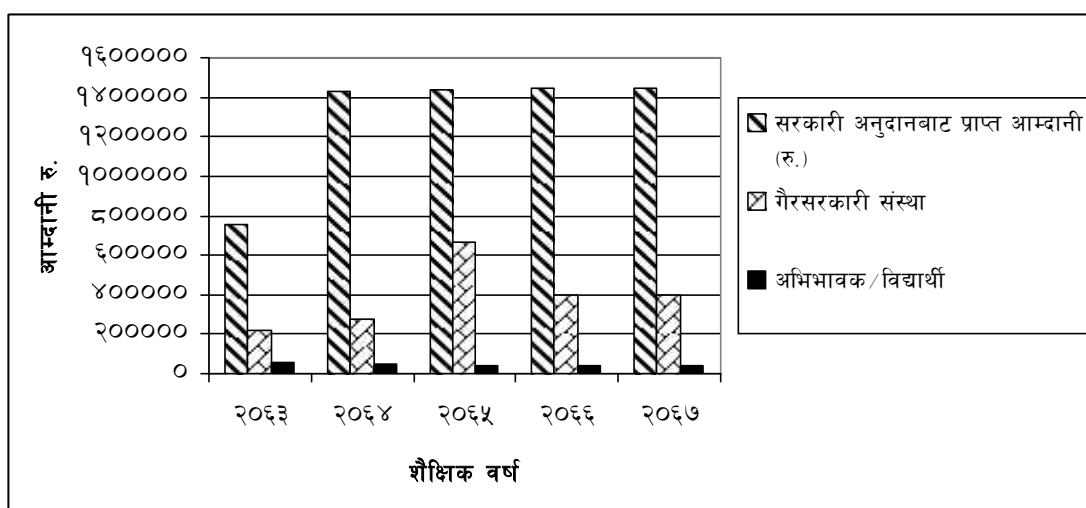
स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

तालिकामा सरकारी माध्यमिक विद्यालयको आम्दानीलाई देखाइएको छ । यहाँ कुल लगानी कुल आम्दानीलाई देखाइएको छ । विद्यालयमा विविध क्षेत्रहरूबाट प्राप्त हुने

आम्दानी नै अन्य व्यक्ति तथा संस्थारूको लगानी बन्न पुग्दछ । यहाँ शैक्षिक वर्ष २०६३ मा कुल आम्दानी रू. १०,२९,६९७.१७ थियो भने शैक्षिक वर्ष २०६७ मा कुल आम्दानी बढेर २४, ५१,२०० पुगेको थियो । जसमा सरकारीलगानी ५९ प्रतिशत, गैर सरकारी संस्थामार्फत प्राप्त आम्दानी ३९.७ प्रतिशत तथा विद्यार्थीको शुल्कमार्फत गरिएको लगानीबाट प्राप्त आम्दानी १.१ प्रतिशत रहेको थियो । कुल आम्दानीबाट प्रत्येक वर्षको आम्दानीलाई हेर्दा शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि २०६७ सम्म क्रमशः ११.१ प्रतिशत, १८.९ प्रतिशत, २३.२ प्रतिशत, २०.२ प्रतिशत र २६.४ प्रतिशत हुन आउँदछ । आम्दानीको यो तालिकालाई निम्न स्तम्भचित्रद्वारा पनि प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

चित्र १

छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको आय

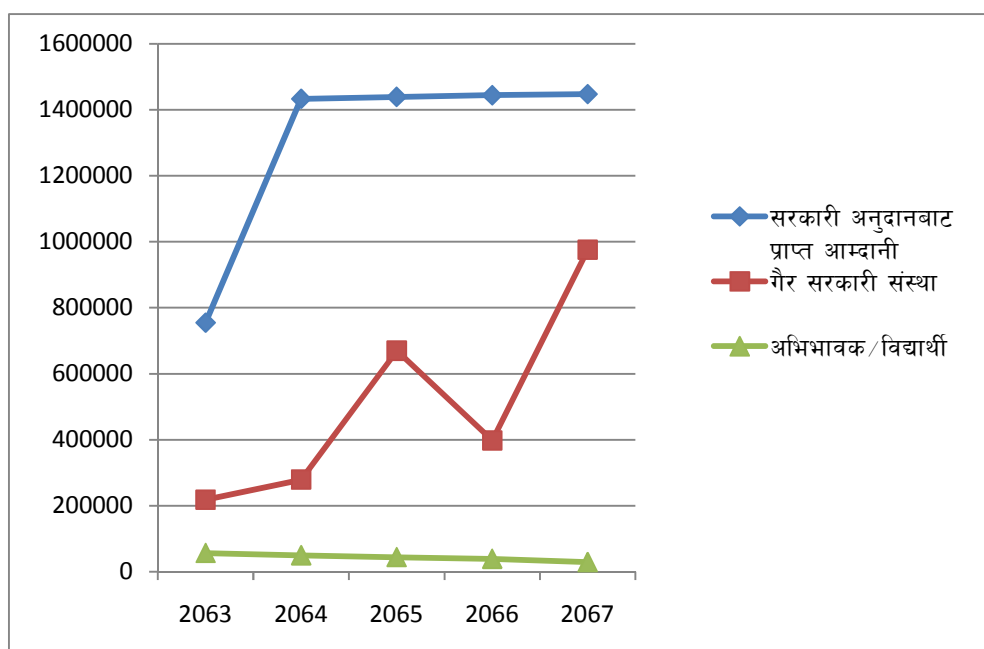
स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

स्तम्भ चित्रमा सरकारी माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक आम्दानीलाई देखाइएको छ । विद्यालयहरूको आम्दानीका स्रोतहरूमध्ये सरकारद्वारा गरिएको लगानी क्रमिक रूपमा बढेको देखिन्छ । जस्तो शैक्षिक वर्ष २०६३ मा रू. ७,५४,७८३ थियो भने शैक्षिक वर्ष २०६४ मा बढेर रू. १४,४७/२२४ पुगेको छ । जहाँ सरकारी लगानीको स्तम्भ शैक्षिक वर्ष २०६३ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०६१ मा धेरै बढेको पाइन्छ । त्यस्तै गरी शैक्षिक वर्ष २०६७सम्म मन्द गतिले क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको छ । विद्यालयको अर्को आम्दानीको स्रोतहरू गैरसरकारी संस्थाहरू, स्थानीय सहयोगी व्यक्तिहरूको लगानी बढ्ने र घट्ने क्रममा देखिन्छ ।

जस्तो शैक्षिक वर्ष २०६३ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०६४ मा यो रकमको दर बढेको पाइन्छ, भने शैक्षिक वर्ष २०६६ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा केही घटेको पाइन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६७ मा यो रकममा वृद्धि हुन गएको छ । जसलाई स्तम्भमा देखाइएको छ । त्यस्तै गरी विद्यार्थीहरूबाट लिइने परीक्षा शुल्क, सहयोग शुल्क अत्यन्तै न्यून रूपमा रहेको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि २०६७ सम्म क्रमशः न्यूनदरमा घट्दै गएको देखिन्छ । यसलाई रेखा चित्रबाट पनि देखाउन सकिन्छ ।

चित्र २

छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको आय

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८

रेखाचित्र १ मा सरकारी माध्यमिक विद्यालयहरूको आम्दानीलाई देखाइएको छ, जहाँ OX अक्षमा शैक्षिक वर्षहरू OY अक्षमा विद्यालयको आम्दानीलाई उल्लेख गरिएको । सरकारी लगानी वा सरकारबाट प्राप्त आम्दानी प्रत्येक वर्ष क्रमिक रूपमा बढ्दै गतिमा छ । त्यस्तै विभिन्न गैरसरकारी संस्थाहरूबाट गरिएको लगानी पनि क्रमिक रूपमा बढ्दै गएको देखिन्छ, तर शैक्षिक वर्ष २०६६ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेको देखिन्छ, भने शैक्षिक वर्ष २०६७ मा सो रकम वृद्धि भएको छ । विद्यार्थी हरूबाट लिइने शुल्क आर्थिक वर्ष

२०६३ मा केही बढी देखिन्छ, भने अन्य वर्षहरूमा क्रमिक रूपमा मन्द गतिले घट्दै गएको देखिन्छ । फलस्वरूप यी आम्दानीका रेखाहरू क्रमशः बायाँबाट दायाँतिर तलबाट माथितिर अगाडि बढ्दै गएको देखिन्छ । यसैगरी विभिन्न गैरसरकारी संघसंस्थाहरूबाट गरिएको लगानीबाट प्राप्त आम्दानीको रेखाहरू शैक्षिक वर्ष २०६५ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०६६ मा अलि तल झुकेको छ ।

४.४.२ छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको खर्च (Expenditure of the Selected Secondary School)

विद्यालयको आफ्नो वार्षिक खर्चमा कुन कुन शीर्षकमा कसरी प्राथमिकताका साथ खर्च गरेका छन् भनी हेर्न खोजिएको छ । यसको लागि अध्ययनकर्ता (Researcher) स्वयं विद्यालयमा पुगी प्रश्नावली मार्फत तथ्याङ्कहरू सङ्कलन गरिएको छ । छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको खर्चलाई तालिकामा निम्नानुसार देखाइएको छ ।

तालिका ८

छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको खर्च २०६७

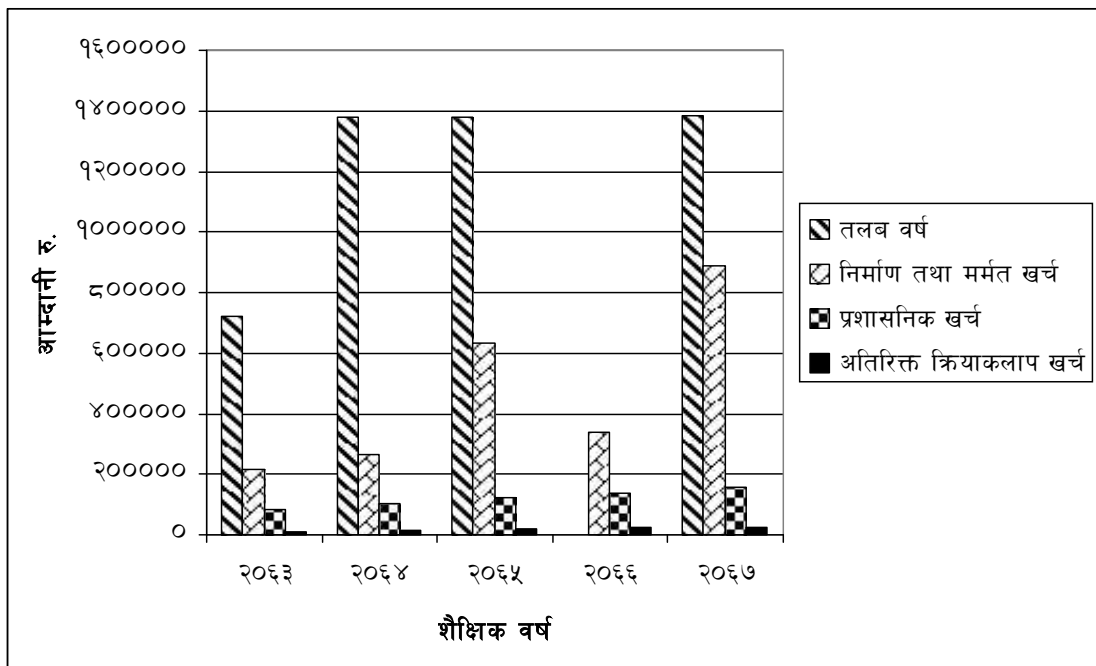
शैक्षिक वर्ष	तलब खर्च (रु.)	निर्माण मर्मत खर्च	तथा प्रशासनिक खर्च	अतिरिक्त क्रियाकलाप खर्च	जम्मा खर्च (रु.)
२०६३	७,२०,०००	२,१५,७२०.७९	८४,०७३.३	९,९०३	१०,२९,६९७.०८
प्रतिशत	६९.९	२०.९	८.१	०.९	१००
२०६४	१३,७९,५६१	२,६५,५०६	१,०२,११४	१४,२९९	१७,६१,४८०
प्रतिशत	७८.३	१५	५.८	०.८	१००
२०६५	१३,८०,८०४	६,३२,४६०	१,२०,९२४	१८,२२२	२१,५२,४१०
प्रतिशत	६४.१	२९.३	५.६	०.८	१००
२०६६	१३,८२,२७३	३,३७,७६९	१,३७,९४०	२२,४८६	१८,८०,४८६
प्रतिशत	७३.५	१७.९	७.३	१.१	१००
२०६७	१३,८३,२५०	८,८८,०८९	१,५४,८८९	२४,९७२	२४,५१,२००
प्रतिशत	५६.४	३६.२	६.३	१	१००
जम्मा खर्च	६२,४५,८८८	२३,३९,५४४.७८	५,९९,९४०.३	८९,८८२	९२,७५,२५५.०८
औसत खर्च	१२,४९,१७७.६	४,६७,९०८.९६	१,१९,९८८.०६	१७,९७६.४	१८,५५,०५१.०२
प्रतिशत	६७.३	२५.२	६.४	०.९	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

तालिकामा सरकारी विद्यालयहरूले विभिन्न निकायहरूबाट प्राप्त गरेको आम्दानीलाई विद्यालयहरूले आ-आफ्नो आवश्यकता अनुसार प्राथमिकताको आधारमा खर्च गरेको पाइयो । शैक्षिक वर्ष २०६३ मा कुल खर्च रू. १०,२९,६९७.०८ छ । जसमध्ये तलब खर्च ६९.९ प्रतिशत, प्रशासनिक खर्च ८.१ प्रतिशत, भवन निर्माण तथा मर्मत खर्च २०.९ प्रतिशत तथा विद्यालयमा सञ्चालन गरिने विभिन्न प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमहरू र अन्य शैक्षिक कार्यक्रममा जम्मा ०.९ प्रतिशत मात्र खर्च गरेको पाइयो । शैक्षिक वर्ष २०६४ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा तलब खर्च रकममा वृद्धि भएको छ । त्यसैगरी प्रशासनिक खर्च, निर्माण तथा मर्मत खर्च र अतिरिक्त क्रियाकलाप खर्चमा क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६४ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा खर्च रकममा वृद्धि भएतापनि प्रतिशतमा घटेर १५ प्रतिशत भएको देखिन्छ । यसरी सरकारी माध्यमिक विद्यालयहरूको कुल खर्चलाई हेर्दा तलब खर्च ६७.४ प्रतिशत, निर्माण तथा मर्मत खर्च २५.२ प्रतिशत र अतिरिक्त क्रियाकलापमा ०.९ प्रतिशत खर्च गरेको पाइयो । यहाँ अतिरिक्त क्रियाकलापमा गरिने खर्च अत्यन्तै न्यून देखिन्छ । यस तालिकालाई स्तम्भ चित्रद्वारा यसरी देखाउन सकिन्छ ।

चित्र ३

छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको खर्च

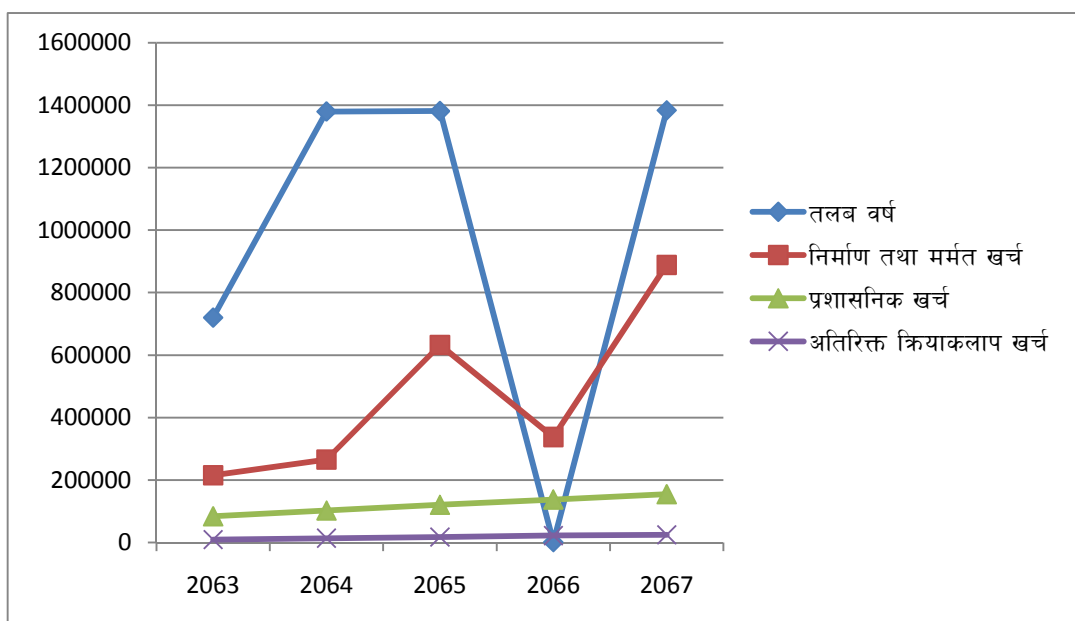

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

स्तम्भ चित्र अनुसार सरकारी माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक खर्चलाई प्रस्तुत गरिएको छ । विवरणलाई हेर्दा तलब खर्च शैक्षिक वर्ष २०६३ को तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०६४ मा लगभग दोब्बरको हाराहारीमा वृद्धि भएको देखिन्छ, भर्ना शैक्षिक वर्ष २०६४ देखि शैक्षिक वर्ष २०६७ सम्म क्रमिक रूपमा मन्द गतिले वृद्धि भएको देखिन्छ । निर्माण तथा मर्मत खर्च शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि शैक्षिक वर्ष २०६५ सम्म पाइयो भने शैक्षिक वर्ष २०६६ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेको पाइयो । त्यस्तैगरी शैक्षिक सत्र २०६७ मा पुनः बढेको पाइयो भने प्रशासनिक खर्च तथा अतिरिक्त क्रियाकलापमा गरिएको खर्चको अत्यन्तै न्यून दरमा बढेको देखिन्छ । यसलाई रेखाचित्रको माध्यमबाट पनि यसरी देखाउन सकिन्छ ।

चित्र ४

छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयहरूको खर्च

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

रेखाचित्रमा OX अक्षमा शैक्षिक वर्षहरू र OY अक्षमा विद्यालयहरूले गरेको आर्थिक खर्च देखाइएको छ । यस रेखाचित्रमा शैक्षिक खर्च २०६३ को तुलनामा शैक्षिक वर्षहरू २०६४, २०६५, २०६६, २०६७ मा तलब खर्चमा मन्द गतिमा वृद्धि हुँदै गएको देखिन्छ । यसै गरी निर्माण तथा मर्मत खर्चमा शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि शैक्षिक वर्ष २०६५ सम्म क्रमशः वृद्धि हुँदै गएको देखिएको छ भने २०६६ मा अघिल्लो वर्षको तुलनामा घट्न गएको छ । शैक्षिक वर्ष २०६७ मा फेरि वृद्धि भएको देखिन्छ । त्यस्तै गरी प्रशासनिक शैक्षिक वर्ष २०६३

देखि २०६७ सम्म हरेक वर्ष क्रमशः न्यून गतिमा वृद्धि हुँदै गएको छ । यसै गरी अतिरिक्त क्रियाकलापमा हुने खर्च पनि शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि २०६७ सम्म अत्यन्तै न्यून गतिमा वृद्धि भएको देखिन्छ । लगानीमा परिवर्तन आउँदा पनि अतिरिक्त क्रियाकलाप खर्चमा परिवर्तन अत्यन्तै न्यून देखिन्छ ।

४.४.३ माध्यमिक शिक्षामा प्रति विद्यार्थी लागत (Cost per-student in Secondary Education)

कुनै पनि उद्योगधन्दा कृषि क्षेत्र, शिक्षा लगायत जुनसुकै क्षेत्रमा पनि कति लगानी गरे अनुसार प्रतिफल प्राप्त भयो भन्ने कुरा अत्यन्तै महत्वपूर्ण कुरा हो । कुनै पनि भौतिक वस्तुहरूको उत्पादन गर्दा त्यसको हिसाब गरी प्रत्यक्ष रूपमा लागत निकाल्न सकिन्छ र ती वस्तुहरूको उपयोगिताको पनि गणना गर्न सकिन्छ । तसर्थ भौतिक वस्तुहरू त्यसको लागत र उपयोगिता बीच तुलना गरी राम्रो नराम्रो वा ठिक बेठीक छुट्याउन सकिन्छ भने शैक्षणिक क्षेत्रमा प्रतिफलको उपयोगिता कति हुन्छ र कस्तो हुन्छ भन्ने बारेमा गणना गर्न सकिदैन त्यसैले शिक्षा क्षेत्रको वास्तविक लागतको गणना गर्न कठिन हुन्छ । लगानीको कुरा गर्ने हो भने प्रत्येक विद्यार्थीलाई कापी किताब, कलम, मसी पोशाक खाजा खेलकुद मनोरञ्जन आदिमा हुने खर्च छुट्टाछुट्टै हुन जान्छ । यी कुरा आर्थिक स्थितिअनुसार प्रत्येक व्यक्तिमा निर्भर हुन्छ ।

यस शीर्षक अन्तर्गत सरकारी माध्यमिक विद्यालयमा गरिएको आर्थिक लगानीको आधारमा प्रति विद्यार्थी लागत कति पर्दो रहेछ भन्ने बारेमा हेरिएको छ । जसलाई तालिकाको माध्यमबाट निम्न अनुसार देखाइएको छ ।

तालिका ९

माध्यमिक शिक्षामा प्रति विद्यार्थी लागत २०६८ (Cost per-student in Government Secondary Education)

विद्यालयहरू	श्री कालिका ने.रा. उच्च मा.वि. खन	श्री विजय उच्च मा.वि. डिर्भना	श्री किरण मा.वि.खन	औसत लगानी (रू.)	प्रति विद्यार्थी लागत (रू.)
सरकारी	५७३,०८४	४,८३०८४	३,९९,०५६	४,८२४०८	
विद्यार्थी सङ्ख्या	५६	७०	३९	५५	८,७७९.०५

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

माथिको तालिकामा अध्ययनको अन्तिम वर्ष २०६७/६८ मा माध्यमिक विद्यालयहरूमा सरकार तथा अन्य विभिन्न निकायहरूबाट गरिएको आर्थिक लगानीको आधारमा प्रति विद्यार्थी लागत गणना गरिएको छ । जहाँ सरकारी लगानीलाई एउटा लहरहरूमा र कुल लगानीलाई अर्को लहरमा राखिएको छ । तालिका अनुसार सरकारी लगानीको आधारमा गणना गर्दा प्रति विद्यार्थी लागत जम्मा रू. ८,७७९.०५- मात्र हुन आउँछ ।

४.५ माध्यमिक शिक्षाको शैक्षिक उपलब्धी (Educational Achievement of Secondary Education)

शिक्षामा गरिने हरेक लगानी (Input) बाट उच्चतम शैक्षिक उपलब्धी (Output) प्राप्त गर्ने लक्ष्य (Goal) राखिएको हुन्छ । विद्यार्थी अभिभावक विद्यालय शिक्षक लगानीकर्ताहरू र शिक्षासँग प्रत्यक्ष चासो राख्ने व्यक्ति तथा संस्थाहरूको मुख्य आकांक्षाको केन्द्र शैक्षिक उपलब्धी बनेको छ । विद्यार्थीले आफ्नो परीक्षामा कति अङ्क प्राप्त गर्न सक्यो कति उत्तीर्ण भए त्यो नै विद्यार्थीको शैक्षिक उपलब्धी मानिन्छ । यहाँ विद्यार्थी उत्तीर्ण सङ्ख्याको आधारमा माध्यमिक शिक्षाको शैक्षिक उपलब्धी कस्तो छ भनी हेरिएको छ । जसको लागि छनोट गरिएका विद्यालयमा पुगी शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्म कक्षा ९ र १० को शैक्षिक उपलब्धीलाई लिइएको छ । प्रत्येक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धी रेकर्डको आधारमा लिइएको छ । जसलाई निम्न तालिकाद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १०

माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धी (विद्यार्थी सङ्ख्यामा) २०६७

२०६३/०६४ - २०६७-०६८

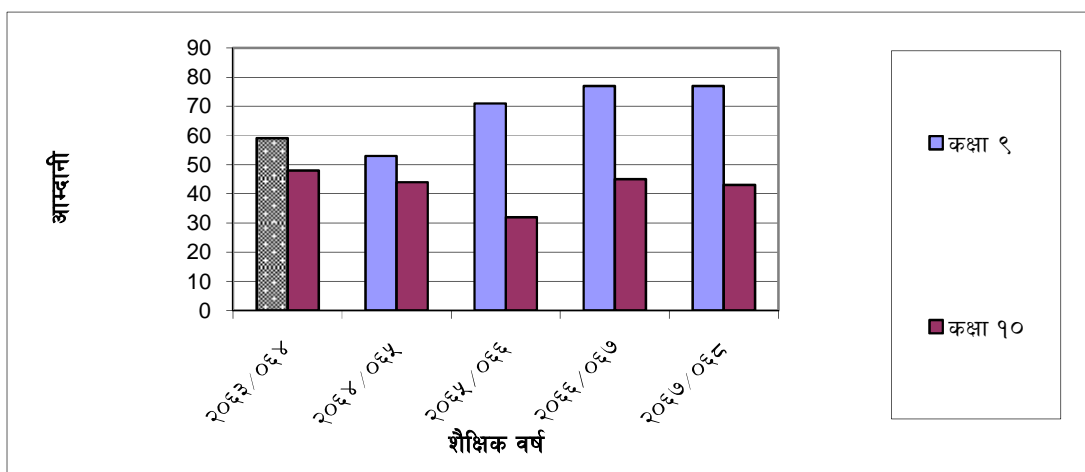
शैक्षिक	कक्षा ९			कक्षा १०				दुवै कक्षाको जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या		
	जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या	उत्तीर्ण सङ्ख्या		जम्मा	जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या	उत्तीर्ण		जम्मा सङ्ख्या	उत्तीर्ण सङ्ख्या	जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या
		छात्र	छात्रा			छात्र	छात्रा			
२०६३/०६४	९३	३४	२५	५९	७६	१६	२२	४८	१०७	१६९
प्रतिशत	५५.०३	२०.११	४७.७९	४३.९१	४४.९७	१५.३८	१३.०१	२८.०४	६३.३१	१००
२०६४/०६५	८०	३०	२३	५३	६०	२७	१७	४४	९७	१४०
प्रतिशत	५७.१४	२१.४३	१६.४२	३७.८५	४२.८५	१९.२८	१२.४	३१.४२	६९.२८	१००
२०६५/०६६	८२	४३	२८	७१	६३	१९	१३	३२	१०३	१४५
प्रतिशत	५६.५५	१९.६५	१९.३१	४८.६	४३.४५	१३.१०	८.९६	२२.०६	७१.०३	१००
२०६६/०६७	१०६	४७	३०	७७	६४	२६	१९	४५	१२२	१७०
प्रतिशत	६२.३५	२७.६४	१७.६४	४५.१९	३७.६५	१५.२९	११.१७	२६.४७	७१.७६	१००
२०६७/०६८	९१	४३	३४	७७	७४	२४	१९	४३	१२०	१६५
प्रतिशत	५५.१५	२६.०६	२०.६०	४६.६६	४४.८५	१४.५४	११.५१	२६.०६	७२.७२	१००
जम्मा	४५२	१९७	१४०	३३७	३३८	१२२	९०	२१२	५४९	७८९
प्रतिशत	५७.२९	२४.९६	१७.७४	४२.७१	४२.७१	१५.४६	११.५३	२६.८६	६९.५८	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड २०६८) ।

माथिको तालिका अनुसार माध्यमिक शिक्षाको शैक्षिक उपलब्धीलाई देखाइएको छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्मको जम्मा शैक्षिक उपलब्धीलाई कक्षा ९ जम्मा विद्यार्थी संख्या ४५३ जना मध्ये ३३६ जना उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । यसै प्रकार कक्षा १० मा जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या ३३६ मध्ये २१२ जना उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । जसमा छात्र १२२ जना अर्थात् र छात्रा ९० जना रहेको देखिन्छ । यसै गरी शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४-२०६७/०६८ सम्म जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या ७८९ मध्ये २४० अनुत्तिर्ण भएको देखिन्छ । यसलाई स्तम्भ चित्रको माध्यमबाट स्पष्ट पारिएको छ ।

चित्र ५

माध्यमिक शिक्षाको शैक्षिक उपलब्धी (प्रतिशतमा)

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड २०६८) ।

माथिको स्तम्भ चित्रमा सरकारी माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धीलाई देखाइएको छ । शैक्षिक उपलब्धीलाई प्रतिशतमा देखाइएको छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४-२०६७/०६८ सम्मको तुलनामा दुवै कक्षाको शैक्षिक उपलब्धी उच्च नै भएको पाइन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ मा कक्षा ९ को शैक्षिक उपलब्धी अघिल्लो वर्षको तुलनामा उच्च देखिन्छ भने कक्षा १० को शैक्षिक उपलब्धी थोरै वृद्धि भएको देखिन्छ । यसरी शैक्षिक वर्ष २०६७/०६८ मा कक्षा ९ र १० दुवैको शैक्षिक उपलब्धी अघिल्लो वर्षको जस्तै समग्रमा बराबरी देखिन्छ ।

४.६ माध्यमिक शिक्षाको एस.एल.सी. परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धी
(Educational Achievement of S.L.C. Examination in Secondary Education)

शैक्षिक उपलब्धी शिक्षा क्षेत्रको एउटा महत्वपूर्ण सूचक हो । शिक्षामा गरिने हरेक लगानीबाट उच्चतम शैक्षिक उपलब्धी प्राप्त गर्ने लक्ष्य राखिएको हुन्छ । विद्यार्थी अभिभावक, विद्यालय, शिक्षक लगानीकर्ताहरू तथा शिक्षासँग सम्बन्धित र चासो राख्ने व्यक्ति तथा संस्थाहरूको मुख्य आकर्षक केन्द्रविन्दु शैक्षिक उपलब्धी बनेको हुन्छ । यस शीर्षक अन्तर्गत सरकारी माध्यमिक विद्यालयहरूको S.L.C परीक्षा अथवा प्रवेशिका परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धी कस्तो रहेको छ भनी सङ्ख्याको आधारमा हेरिएको छ । जसको लागि अनुसन्धानकर्ता सम्बन्धित विद्यालयहरू पुगी शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि शैक्षिक वर्ष २०६७/०६८ सम्मको S.L.C. परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धीको रेकर्डहरूको आधार लिइएको छ । जसलाई निम्न तालिकाद्वारा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ११

माध्यमिक शिक्षाको S.L.C. परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धी (विद्यार्थी सङ्ख्यामा) २०६३/०६४

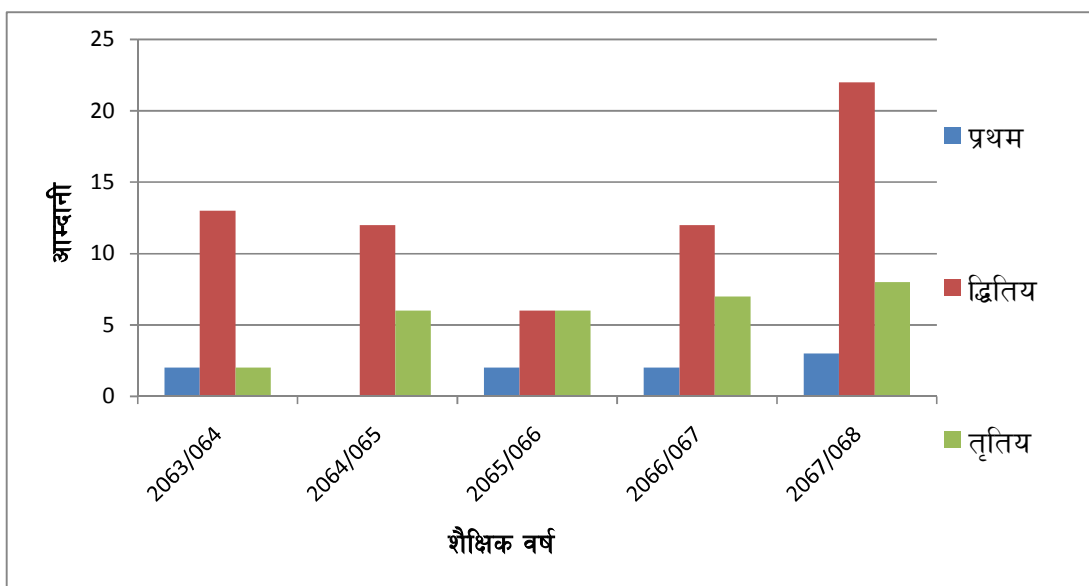
शैक्षिक वर्ष	सफल श्रेणी						जम्मा उत्तीर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या	जम्मा सहभागी विद्यार्थी
	प्रथम		द्वितीय		तृतीय			
	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा		
२०६३/०६४ प्रतिशत	१ २.०८	१ २.०८	९ १८.७५	४ ८.३३	१ २.०८	१ २.०८	१७ ३५.४२	४८
२०६४/०६५ प्रतिशत	-	-	७ १५.९०	५ ११.३६	३ ६.८१	३ ६.८१	१८ ४०.९१	४४
२०६५/०६६ प्रतिशत	२ ६.२५	-	४ १२.१५	२ ६.२५	२ ६.२५	४ १२.५	१४ ४३.७५	३२
२०६६/०६७ प्रतिशत	१ २.२२	१ २.२२	५ ११.११	७ १५.५५	४ ८.८८	३ ६.६६	२१ ४६.६७	४५
२०६७/०६८ प्रतिशत	१ २.३२	२ ४.६५	१३ ३०.२३	९ २०.९३	३ ६.९७	५ ११.६२	३३ ७६.७६	४३
जम्मा प्रतिशत	५ २.३५	४ १.८८	३८ १७.९२	२७ १२.७३	१३ ६.१३	१६ ७.५४	१०३ ४८.५८	२१२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

माथिको तालिकामा सरकारी माध्यमिक शिक्षाको एस.एल.सी.परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धीलाई विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा देखाइएको छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्मको शैक्षिक S.L.C.परीक्षा सम्बन्धीको शैक्षिक उपलब्धीलाई नियाल्दा अत्यन्तै दयनीय देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४देखि शैक्षिक वर्ष २०६७/०६८ सम्म परीक्षामा जम्मा विद्यार्थी सङ्ख्या क्रमशः १७,१८,१४,२१ र ३३ जना रहेको देखिन्छ, भने अनुत्तीर्ण विद्यार्थी सङ्ख्या घटेको देखिएता पनि प्रतिशतमा वृद्धि भएको देखिन्छ । यसरी अन्य वर्षको तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ मा अलि बढी सङ्ख्यामा विद्यार्थीहरू उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । यसरी शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्मको S.L.C. सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धीलाई हेर्दा परीक्षामा सहभागी विद्यार्थी सङ्ख्या जम्मा २१२ मध्ये उत्तीर्ण सङ्ख्या जम्मा १०३ जना रहेको देखिन्छ । जस मध्ये प्रथम श्रेणीमा ५ जना छात्र ४ जना छात्रा, द्वितीय श्रेणीमा ३८ जना छात्र २७ जना छात्रा र तृतीय श्रेणीमा १३ जना छात्र तथा १६ जना छात्रा रहेको देखिन्छ भने परीक्षामा सहभागी विद्यार्थी सङ्ख्या मध्ये १०९ जना विद्यार्थीहरू अनुत्तीर्ण भएको देखिन्छ ।

चित्र ६

S.L.C. सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धी प्रतिशतमा

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

माथिको स्तम्भ चित्रमा सरकारी माध्यमिक शिक्षाको S.L.C. सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धीहरूलाई देखाइएको छ । शैक्षिक उपलब्धीलाई प्रतिशतमा देखाइएको छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ मा प्रथम र तृतीय श्रेणीमा छात्र छात्रा दुवैको शैक्षिक उपलब्धी अघिल्लो वर्षको तुलनामा थोरै घटेको देखिन्छ भने छात्राको उपलब्धी अघिल्लो वर्ष तुलनामा अति उच्च देखिन्छ र तृतीय श्रेणीमा छात्रछात्रा दुवै बराबर देखिन्छन् । शैक्षिक सत्र २०६५/०६६ मा प्रथम श्रेणीमा छात्रको शैक्षिक उपलब्धी २०६३/०६४ को तुलनामा वृद्धि भएको देखिन्छ भने छात्र सङ्ख्या न्यून देखिन्छ ।

द्वितीय श्रेणीमा छात्रको प्रतिशत अघिल्ला वर्षको तुलनामा केही तल घटेको देखिन्छ भने छात्राका छ पनि अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेको देखिन्छ । तृतीय श्रेणीमा छात्रका प्रतिशत लगभग अघिल्लो वर्षको हाराहारीमा रहेको देखिन्छ भने छात्राहरूको प्रतिशत अघिल्लो वर्षको तुलनामा केही वृद्धि भएको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६६/०६७ मा प्रथम श्रेणीमा छात्र छात्रा बराबरी रहेको देखिन्छ भने द्वितीय श्रेणीमा छात्रको प्रतिशत अघिल्लो वर्षको तुलनामा घटेको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६७/०६८ मा प्रथम श्रेणीमा छात्रभन्दा छात्राको प्रतिशत केही उच्च रहेको देखिन्छ भने द्वितीय श्रेणीमा छात्र प्रतिशत अत्यधिक रूपमा वृद्धि भएको देखिन्छ । यसरी तृतीय श्रेणीमा अघिल्लो वर्षको तुलनामा छात्रको प्रतिशत केही तल घटेको र छात्राको प्रतिशत केही वृद्धि भएको देखिन्छ ।

४.७ माध्यमिक शिक्षामा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीचको तुलनात्मक विश्लेषण (Comparative Analysis Between Economic Investment and Educational Achievement in Secondary Education)

कुनै पनि कार्य सम्पन्न गर्नको लागि आर्थिक लगानीको महत्वपूर्ण स्थान रहेको हुन्छ । आर्थिक लगानीबाट नै संसार आज पुँजीप्रधान प्रविधिबाट अगाडि बढेको छ । शिक्षा, कृषि, उद्योगधन्दा लगायत हरेक कार्यहरू गर्नको लागि आर्थिक लगानीको अनिवार्य हुन्छ । अथवा आर्थिक लगानी विना कुनै पनि कार्य सम्पन्न गर्न सकिदैन ।

यहाँ सरकारी माध्यमिक शिक्षा (कक्षा ९ र १०) को शैक्षिक उपलब्धीमा आर्थिक लगानीले कस्तो प्रभाव पारेको छ । भन्ने बारेमा हेर्नेछौं । सामुदायिक माध्यमिक शिक्षामा

गरिएको लगानी र माध्यमिक शिक्षाको शैक्षिक उपलब्धीलाई निम्न तालिकाद्वारा स्पष्ट पार्न सकिन्छ ।

तालिका १२

माध्यमिक शिक्षामा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी प्रतिशतमा

शैक्षिक वर्षहरू	आर्थिक लगानी (प्रतिशत)	शैक्षिक उपलब्धी
२०६३/०६४	११.१०	६३.३१
२०६४/०६५	१८.९९	६९.२८
२०६५/०६६	२३.२१	७१.०३
२०६६/०६७	२०.२७	७१.७६
२०६७/०६८	२६.४३	७२.७२

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

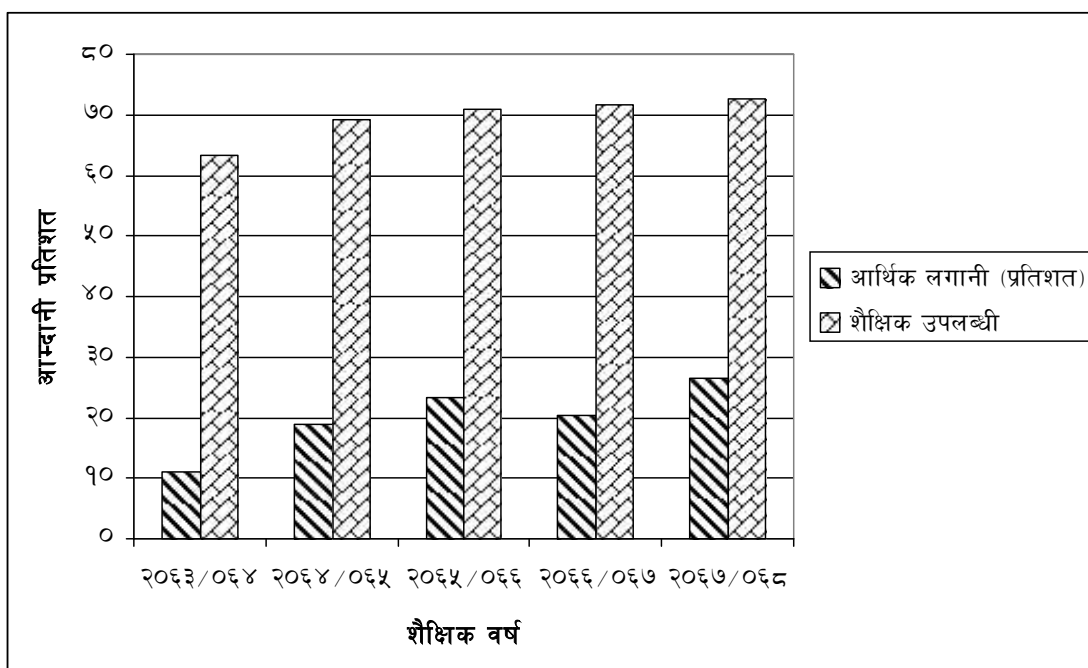
माथिको तालिकामा सरकारी माध्यमिक विद्यालयहरूमा गरिएको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीच तुलना गरिएको छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि शैक्षिक वर्ष २०६७/०६८ सम्म जम्मा ५ वर्षको कुल आर्थिक लगानीबाट क्रमशः ११.१० प्रतिशत, १८.९९ प्रतिशत, २३.२१ प्रतिशत, २०.२७ प्रतिशत, २६.४३ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६६/०६७ र २०६५/०६६ को तुलनामा २.९४ प्रतिशत ले घटेर २०.२७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । उक्त रकम हेर्दा विभिन्न संघसंस्थाहरूमार्फत गरिएको आर्थिक लगानीमा हुन गएको कमीका कारणले लगानी परिवर्तन प्रतिशतमा कमी आएको देखिन्छ । अन्य वर्षहरूमा लगानी क्रमिक रूपमा बढेको देखिन्छ । त्यसैगरी शैक्षिक उपलब्धीमा पनि क्रमिक रूपमा वृद्धि भएको देखिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्म क्रमशः ६३.३१ प्रतिशत, ६९.२८ प्रतिशत, ७१.०३ प्रतिशत, ७२.७२ प्रतिशत रहेको छ । अर्थात् शैक्षिक वर्ष २०६४/०६५ तुलनामा शैक्षिक वर्ष २०६५/०६६ मा ५.९७ प्रतिशत ले शैक्षिक उपलब्धी बढेको छ । त्यसैगरी शैक्षिक वर्ष २०६५/०६६ को तुलनामा २०६७/०६८ मा १.७५ प्रतिशत ले शैक्षिक उपलब्धी वृद्धि भएको छ । त्यसैगरी अन्य वर्षहरूमा मन्द गतिले शैक्षिक उपलब्धीमा वृद्धि हुँदै आएको देखिन्छ । यसको आधारमा हामी के निष्कर्षमा पुग्न सक्छौं भने यदि माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी बढाउने हो भने शैक्षिक उपलब्धीमा वृद्धि गराउन सकिन्छ ।

शैक्षिक उपलब्धीमा आर्थिक लगानीले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । आर्थिक लगानीले प्रत्यक्ष प्रभाव पार्दछ । आर्थिक लगानी कम छ भने शैक्षिक उपलब्धी पनि कम हुन्छ । आर्थिक लगानी बढी छ भने शैक्षिक उपलब्धी पनि बढी हुन्छ । यसलाई स्तम्भ चित्रबाट पनि देखाउन सकिन्छ ।

चित्र ७

माध्यमिक शिक्षामा गरिएको खर्च र शैक्षिक उपलब्धी (प्रतिशतमा)

स्रोत: स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६८ ।

माथिको स्तम्भ चित्रमा सरकारी माध्यमिक शिक्षामा खर्च र शैक्षिक उपलब्धीलाई देखाइएको छ । यहाँ आर्थिक लगानीका स्तम्भहरू वृद्धि हुँदा शैक्षिक उपलब्धीका स्तम्भहरू पनि वृद्धि भएको पाउन सकिन्छ । शैक्षिक वर्ष २०६६/०६७ मा खर्चको स्तम्भ शैक्षिक वर्ष २०६५/०६६ को तुलनामा थोरै सानो देखिन्छ । तर अन्य वर्षमा खर्च क्रमशः बढेको छ ।

४.८ लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीच सह-सम्बन्ध गुणाङ्कको गणना (Computation coefficient of correlation in Investment and Educational Achievement)

सह-सम्बन्धको गुणाङ्कको गणना विभिन्न विधिबाट गर्न सकिन्छ । त्यसमध्ये सबैभन्दा चल्तीमा रहेको Karl Pearson को Pearson's method हो । माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीचको सह-सम्बन्धलाई तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिद्वारा सह-सम्बन्धको गणना गरिएको छ ।

सरकारी माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी गणनाको सूत्र

$$(r) \frac{NSXY - SXS Y}{\sqrt{[NSX^2 - (SX)^2][NSY^2 - SY^2]}} =$$

यहाँ

V = आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीचको सह-सम्बन्ध

N = आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धीका चरहरू को सङ्ख्या

X = आर्थिक लगानी

Y = शैक्षिक उपलब्धी

आर्थिक लगानी (X) = ११.१०, १८.९९, २३.२१, २०.२७, २६.४३

शैक्षिक उपलब्धी Y = ६३.३१, ६९.२८, ७१.०३, ७१.७६, ७२.७२

गणना (Computation)

X	Y	X ²	Y ²	XY
११.१०	६३.३१	१२३.३१	४००८.१५	७०२.७४
१८.९९	६९.२८	३६०.६२	४७९९.७१	१३१५.६२
२३.२१	७१.०३	५३८.७०	५०४५.२६	१६४८.६०
२०.२७	७१.७६	४१०.४६	५१४९.४९	१४५४.५७
२६.४३	७२.७२	६९८.५४	५२८८.१९	१९२१.९८
$\sum x = १००$	$\sum y = ३४८.१$	$\sum x^2 = २१३१.५३$	$\sum y^2 = ४२२९०.८$	$\sum xy = ७०४३.५१$

यहाँ,

$$r = \frac{N \sum xy - \sum x \cdot \sum y}{\sqrt{[N \sum x^2 - (\sum x)^2][N \sum y^2 - (\sum y)^2]}}$$

$$r = \frac{5 \times 7043.51 - 100 \times 348.1}{\sqrt{[5 \times 2131.53 - (100)^2][5 \times 24290.8 - (348.1)^2]}}$$

$$r = \frac{35217.55 - 34810}{\sqrt{[10657.65 - 10000][121454 - 121173.61]}}$$

$$r = \frac{407.55}{\sqrt{657.65 \times 280.39}}$$

$$r = \frac{407.55}{\sqrt{184398.48}}$$

$$r = \frac{407.55}{429.41}$$

$$r = 0.94$$

माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र S.L.C. परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धी

गणनाको सूत्र माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी गणनाको सूत्र

$$r = \frac{N \sum XY - \sum X \sum Y}{\sqrt{[N \sum X^2 - (\sum X)^2][N \sum Y^2 - \sum Y^2]}}$$

यहाँ,

r = आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीचको सह-सम्बन्ध

N = आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धीका चरहरूको सङ्ख्या

X = आर्थिक लगानी

Y = शैक्षिक उपलब्धी

आर्थिक लगानी (X) = ११.१०, १८.९९, २३.२१, २०.२७, २६.४३

शैक्षिक उपलब्धी Y = ३५.४३, ४०.९९, ४३.७५, ४६.६७, ६७.७४

गणना (Computation)

X	Y	X ²	Y ²	XY
११.१०	३५.४३	१२३.३१	१२५४.५७	३९३.१६
१८.९९	४०.९९	३६०.६२	१६७३.६२	७७६.८८
२३.२१	४३.७५	५३८.७०	१९१४.०६	१०१५.४३
२०.२७	४६.६७	४१०.४६	२१७८.०८	१२४६.००
२६.४३	७६.७४	६९८.५४	५८८९.०२	२०२८.२३
$\sum x = १००$	$\sum y = २४३.४९$	$\sum x^2 = २१३१.९४$	$\sum y^2 = ४१२९०९.३५$	$\sum xy = ५१५९.७$

यहाँ,

$$r = \frac{N \sum xy - \sum x \cdot \sum y}{\sqrt{[N \sum x^2 - (\sum x)^2][N \sum y^2 - (\sum y)^2]}}$$

$$r = \frac{5 \times 5159.7 - 100 \times 243.49}{\sqrt{[5 \times 2131.53 - (100)^2][5 \times 12909.35 - (243.49)^2]}}$$

$$r = \frac{25798.5 - 24349}{\sqrt{[10657.65 - 10000][64546.75 - 59287.38]}}$$

$$r = \frac{1449.5}{\sqrt{659.7 \times 5259.87}}$$

$$r = \frac{1449.5}{\sqrt{659.7 \times 5259.37}}$$

$$r = \frac{1449.5}{\sqrt{3469606.38}}$$

$$r = \frac{1449.5}{1862.68}$$

$$r = 0.77$$

४.९ विद्यालयहरूमा शिक्षक शिक्षिकाको अवस्था (Situation of Teacher in the School)

अध्ययनको लागि छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा शिक्षक र शिक्षिकाको वर्तमान अवस्थाको बारेमा जानाकारी लिइएको थियो । शिक्षक र शिक्षिकाको शैक्षिक योग्यता तथा उनीहरूको तालिमको अवस्थाले प्रत्यक्ष रूपमा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने गरेको पाइयो ।

तालिका १३

विद्यालयमा शिक्षकहरूको जम्मा सङ्ख्या (२०६९)

विद्यालय	तालिम प्राप्त		तालिम अप्राप्त		जम्मा		जम्मा
	शिक्षक	शिक्षिका	शिक्षक	शिक्षिका	शिक्षक	शिक्षिका	
श्री कालिका उच्च मा.वि. खन	३	-	२	१	५	१	६
विजय उच्च मा.वि. दिर्भना	३	-	१	१	४	१	५
किरण मा.वि. खन	२	-	२	-	४	-	४
जम्मा	८	-		२	१३	२	१५

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६९ ।

तालिकामा विद्यालयहरूमा शिक्षक र शिक्षिकाहरूको सङ्ख्या जम्मा १५ जना मात्र रहेका छन् । जस मध्ये ८ जना शिक्षक तालिम प्राप्त र ५ जना शिक्षक र २ जना शिक्षिका तालिम अप्राप्त रहेको छन् ।

४.१० विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको अवस्था (Situation of Student in the Schools)

अध्ययनको लागि छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा विद्यार्थीहरूको अवस्थाको बारेमा जानकारी लिइएको थियो । जसलाई निम्न तालिकाबाट उल्लेख गरिएको छ ।

तालिका १४

कक्षागत तथा लिङ्गगत रूपमा विद्यार्थी सङ्ख्या (२०६९)

कक्षा	छात्र	प्रतिशत	छात्रा	प्रतिशत	जम्मा	प्रतिशत
९	५१	५६.०४	४०	४३.९६	९१	१००
१०	४४	५९.४६	३०	४०.५४	७४	१००
जम्मा	९५	५७.५८	७०	४२.४२	१६५	१००

स्रोत : स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण (विद्यालय रेकर्ड) २०६९ ।

माथिको तालिकामा अध्ययन क्षेत्रमा छनोट गरिएका विद्यालयहरूमा जम्मा विद्यार्थी १६५ जना रहेका छन् । जसमध्ये छात्र ९५ जना छात्रा ७० जना रहेका छन् ।

अध्याय : पाँच (Chapter-Five)

माध्यमिक शिक्षाको उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने अन्य सहायक तत्वहरू (Others secondary factors affecting in educational achievement of secondary education)

यस अध्ययनमा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धीमा अध्ययन गर्दा शैक्षिक उपलब्धीमा शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने प्रमुख सूचकको रूपमा रहेको आर्थिक लगानी बाहेक अन्य सहायक तत्वहरू जस्तै पारिवारिक सामाजिक सांस्कृतिक तथा विद्यालयीय वातावरणले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । अध्ययन सर्वेक्षणमा यस्ता विभिन्न तत्वहरू भेटिएका छन् । जसले शैक्षिक उपलब्धीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखियो । यी प्रभाव पार्ने तत्वहरूलाई निम्नानुसार वर्गीकरण गरी व्याख्या गरिएको छ ।

५.१ परिवार तथा अभिभावकसँग सम्बन्धित तत्वहरू (Family and parent related factors)

विद्यार्थीहरूको पहिलो पाठशाला घर हो । घरमा अथवा परिवारमा अभिभावक शिक्षित छन् भने उनीहरूका छोराछोरीहरू पनि शिक्षित तथा योग्य बनाउनका लागि घरमा नै अध्ययन अध्यापन गराएर सुन्दर भविष्य निर्माण गर्न निश्चित गोरटो बनाएका हुन्छन् भने अशिक्षित परिवार तथा अभिभावकहरू आफ्ना छोराछोरीलाई विद्यालय पढाउनुको सट्टा घरायसी काम धन्दा तथा ज्यालादारी काममा लगाउने गरेको पाइयो । त्यसैले शैक्षिक उपलब्धीमा परिवारको आकार अभिभावकको पेसा शैक्षिक योग्यता आदिले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखियो ।

५.१.१ अभिभावकहरूको आर्थिक अवस्था

सरकारी माध्यमिक शिक्षामा अध्ययन गर्ने विद्यार्थीहरूको बीच अभिभावकहरूको आर्थिक अवस्थाको बारेमा ३० जना अभिभावकको घरमा पुगी अध्ययन गरिएको थियो । उक्त अभिभावकहरूको आर्थिक अवस्था अत्यन्तै न्यून देखियो । उनीहरूको आमदानीको स्रोत कृषि नै रहेको र कृषिबाट प्राप्त आमदानीको उनीहरूको आधारभूत आवश्यकता परिपूर्तिको

लागि पनि अत्यन्तै कठिन रहेको पाइयो । परिवार सङ्ख्या ५ देखि ७ जना सम्म रहेको पाइयो । उनीहरूले आफ्ना छोराछोरीलाई मा.वि. तहमा पढाउनको लागि वार्षिक र ४०००/- देखि रू. ८०००/- सम्म खर्च गर्नुपर्ने र त्यसको लागि ज्यादै मुश्किल परेका पाइयो । जसले गर्दा उनीहरू नीजि विद्यालयहरूमा आफ्ना छोरा छोरीहरूलाई पढाउन नसक्ने अवस्था रहेको पाइयो ।

५.२ सामाजिक तथा सांस्कृतिकसँग सम्बन्धित तत्वहरू (Social & cultural related factors)

विभिन्न समाजमा विभिन्न रहन सहन लवाइ खुवाइ, धर्मकर्महरू हुन्छन् परम्पराकालदेखि नै विभिन्न समयमा सामाजिक तथा सांस्कृतिक परिपाटी अनुसार विभिन्न चाडपर्व मेला तथा जात्राहरू लाग्ने गर्दछन् । विद्यार्थीहरू चाड, पर्वको समयमा प्रायः जसो विद्यालय छाडेर भएपनि जात्रामा जाने रमाइलो ताथ मनोरञ्जन गर्ने परिपाटी रहेको पाइयो । जसले गर्दा जात्रातिर नजाने विद्यार्थीहरूको तुलनामा जाने विद्यार्थीहरूका ध्यान धेरै जसो रमाइलोतिर नै गएको पाइयो । जसले गर्दा शैक्षिक उपलब्धीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।

५.३ विद्यालयसँग सम्बन्धित तत्वहरू (School related factors)

विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धीहरूलाई प्रभाव पार्ने महत्वपूर्ण तत्व विद्यालय र विद्यालयको वातावरण हो । विद्यालय घरदेखि टाढा छ भने विद्यार्थीहरूलाई हिँडेर आउनु पर्ने हुँदा थाकेका हुन्छन् । थकाइ लागेका अवस्थामा शिक्षकले जति नै सरल ढङ्गले पढाउँदा पनि बुझ्न गाह्रो हुन्छ । यसरी विद्यालयमा जान तथा आउन लाग्ने समयले पनि विद्यार्थीहरूलाई पढाइ र बुझाइप्रतिको रूचिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखियो । विद्यार्थीहरूलाई शिक्षा दिने स्थान विद्यालय भएकोले सुविधा योग्य भवन, कक्षा कोठा वेञ्च, डेक्स, कालोपाटी, भ्याल-ढोका, शान्त तथा स्वच्छ वातावरण शैक्षिक सामग्री, पुस्तकालय, खेल मैदान, साथी/संगत, पानीधारा, शौचालय आदिले विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।

५.४ विद्यार्थीसँग सम्बन्धित तत्वहरू (Students to related factors)

विद्यार्थीमा हुने व्यक्तिगत विभिन्नताले गर्दा उनीहरूले सिक्ने क्षमतामा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको हुन्छ । कुनै विद्यार्थी छिटो सिक्ने र कुनै विद्यार्थी ढिलो सिक्ने खालका हुन्छन् त्यसैले जटिल सीप पनि सजिलैसँग सिक्न सक्ने हुन्छन् भने केही सरल खालको सीपलाई सिकाउन पनि कठिन हुन जान्छ । यदि विद्यार्थीहरूको सिकाइप्रति नै रूचि छैन भने उसलाई अनेकौं प्रयत्न गर्दा पनि सिकाउन सकिदैन । सिकाइमा विद्यार्थीहरूको लिङ्ग, उमेर साथी संगत घरमा अध्ययन गर्ने बानी, दैनिक कक्षा कोठामा उपस्थिति, दैनिक निश्चित समयमा अध्ययन गर्ने बानी पाठ्यपुस्तकबाहेक अन्य विभिन्न पाठ्यसामग्री तथा पत्रपत्रिकाहरू अध्ययन गर्ने आदि जस्ता बानीहरूले शैक्षिक उपलब्धीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।

५.५ उत्प्रेरणासँग सम्बन्धित तत्वहरू (Motivation related factors)

सिकाइ हुनको लागि भित्री मनदेखि नै व्यक्ति उत्सुक हुनुपर्छ । विद्यार्थीहरू कुनै नयाँ कुरा सिक्नको लागि मानसिक रूपले तयार भएका मात्र त्यहाँ सिकाइ हुन सक्दछ । अर्थात् विद्यार्थीहरूमा सिकाइ हुनको लागि सर्वप्रथम उनीहरूमा उत्प्रेरणा हुनुपर्दछ । उत्प्रेरणा नभएका कुनै पनि व्यक्तिले सिक्न र सिकाउन पनि सकिदैन त्यसैले उत्प्रेरणाले सिकाइ उपलब्धीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।

५.६ अभ्याससँग सम्बन्धी तत्वहरू (Exercise related factors)

अभ्यास सिकेको कुरालाई लामो समयसम्म स्थायी राखिराखनलागी प्रयोग गरिन्छ । अभ्यास नभएमा सिकेको कुरा लामो समयसम्म रहँदैन । सिकेको कुरा लामो समयसम्म नरहेमा त्यो सिकाइ हुँदैन त्यसैले सिकाइ हुनको लागि अभ्यास जरूरी पर्दछ । अध्ययनको क्रममा विद्यार्थीहरूको सिकाइ उपलब्धीमा अभ्यासले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको देखियो ।

अध्याय : छ (Chapter-Six)

सारांश, निष्कर्ष र सुझावहरू (Summary, Findings, Conclusions, Recommendations and suggestions)

यस अध्यायमा छनोट गरिएका माध्यमिक विद्यालयको आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धिको गहन रूपमा विद्यालयको शैक्षिक, भौतिक र आर्थिक अवस्था त्यस्तै अध्ययन विद्यार्थीका आर्थिक अवस्था र अभिभावकको आर्थिक अवस्था विद्यालयले प्राप्त गरेको शैक्षिक उपलब्धिको बारेमा विस्तृत रूपमा अध्ययन गरि यस अध्यायमा छनोट गरिएको सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा सरकारी लगानी र शैक्षिक उपलब्धीलाई सारांश र निष्कर्षबाट प्राप्त सुझावहरू प्रस्तुत गरिएको छ ।

६.१ सारांश (Summary/Finding)

१. सरकारी माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धीको अध्ययनको लागि अर्घाखाची जिल्ला खन गा.वि.स.अन्तर्गतका ३ वटा विद्यालय छनोट गरिएको थियो ।
२. प्रत्येक विद्यालयका प्रशासक, प्रधानाध्यापक, ३/३ जना शिक्षक र १०/१० जना अभिभावकहरूसँग प्रत्यक्ष भेटघाट गरी संरचित तथा असंरचित प्रश्नावलीको निर्माण गरी अन्तर्वार्ता लिएको थियो ।
३. सरकारी माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी तथा यस भित्रका समस्याहरूको पहिचान गरी सुधारका लागि सुझावहरू दिनु यस अध्ययनको प्रमुख उद्देश्य लिइएको थियो ।
४. माध्यमिक शिक्षामा आर्थिक लगानी विभिन्न निकायबाट गरेको पाइयो । सरकारी लगानी ७०.२७ प्रतिशत विभिन्न सामाजिक संघसंस्थाहरू (अन्य स्रोतहरू) बाट २७.३८ प्रतिशत र विद्यार्थीहरूबाट लिइने शुल्क (परीक्षा शुल्क आर्थिक सहयोग शुल्क आदीबाट २.३४ प्रतिशत आर्थिक लगानी गरिएको पाइयो ।

५. विभिन्न निकायबाट प्राप्त आर्थिक आम्दानीलाई विद्यालयहरूको विभिन्न निकायबाट खर्च गरेका पाइयो । सरकारी लगानीको ७०.२७ प्रतिशत बाट शिक्षक तलब ९५.५७ प्रतिशत खर्च गरेको दियो । कुल आयको तलब खर्च ६७.३४ प्रतिशत प्रशासनिक खर्च ६.४७ प्रतिशत भवन निर्माण तथा मर्मत खर्च २५.२२ प्रतिशत र शैक्षिक तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप खर्च ०.९७ प्रतिशत गरेको पाइयो ।
६. माध्यमिक तहको उत्तीर्ण सङ्ख्याको आधारमा कुल शैक्षिक उपलब्धी ६९.६५ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
७. माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धीलाई वार्षिक परीक्षामा उत्तीर्ण सङ्ख्याको आधारमा कक्षागत रूपमा हेर्दा कक्षा ९ मा ४२.६५ प्रतिशत रहेको छ । कक्षा १० मा २६.९६ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । जुन अत्यन्त न्यून मानिन्छ ।
८. माध्यमिक तहको शैक्षिक उपलब्धीमा आर्थिक लगानीले प्रभाव पार्ने गरेको पाइयो । यिनिहरू बीच तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिको प्रयोग गरी सहसम्बन्धको गणना हेर्दा सहसम्बन्ध ०.९४ भएको पाइयो । जसले गर्दा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीच अत्यन्तै घनिष्ठ सम्बन्ध छ भन्ने देखाउँछ ।
९. माध्यमिक शिक्षाको S.L.C. सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धी उत्तीर्ण सङ्ख्याको आधारमा जम्मा ४८.५८ रहेको पाइयो । जसमा प्रथम श्रेणीमा २.३५ प्रतिशत छात्र र १.८८ प्रतिशत छात्र द्वितीय श्रेणीमा १७.९२ छात्र र १२.७३ प्रतिशत छात्रा र १.८८ प्रतिशत छात्रा तृतीय श्रेणीमा ६.१३ प्रतिशत छात्र र ५.५४ प्रतिशत छात्रा रहेको पाइयो । जुन द्वितीय श्रेणीको तुलनामा प्रथम श्रेणीमा उत्पन्नै न्यून रूपमा रहेको पाइयो ।
१०. माध्यमिक शिक्षाको S.L.C. सम्बन्धी शैक्षिक उपलब्धीमा आर्थिक लगानीले प्रभाव पार्ने गरेको पाइयो । यी दुई बीच तथ्याङ्क शास्त्रीय विधिको प्रयोग गरी सह-सम्बन्धको गणना गर्दा सह-सम्बन्ध ०.७७ भएको पाइयो । जसले गर्दा आर्थिक लगानी र शैक्षिक उपलब्धी बीच घनिष्ठ सम्बन्ध छ भन्ने देखाउँछ ।

११. विद्यार्थीहरूको कक्षा दोहोर्‍याउने दर कक्षा ९ मा ६.५९ प्रतिशत र कक्षा १० मा १०.३० प्रतिशत पाइयो । कक्षा छाड्ने दर कक्षा ९ मा ५.४९ प्रतिशत र कक्षा १० मा १३.५१ प्रतिशत पाइयो । कक्षा उत्तीर्ण हुने दर कक्षा ९मा ४.६१ र कक्षा १० मा ५८.१० प्रतिशत पाइयो । यसै प्रकार कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने विद्यार्थीहरूको विद्यार्थीहरूको दर कक्षा ९ मा ३.२९ प्रतिशत र कक्षा १० मा १३.५१ प्रतिशत पाइयो । अर्थात् माध्यमिक तहको कक्षा दोहोर्‍याउने कक्षा छाड्ने कक्षा उत्तीर्ण हुने र कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने दर क्रमशः १०.३० प्रतिशत, ९.०९ प्रतिशत, ७२.७२ प्रतिशत र ७.८७ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
१२. कक्षा दोहोर्‍याउने दर छात्रको ६.६६ प्रतिशत र छात्रको ३.६३ प्रतिशत रहेको पाइयो । अर्थात् छात्रको भन्दा छात्रको दर बढी पाइयो । कक्षा छाड्ने दर छात्रको ४.८४ प्रतिशत र छात्रको ४.२४ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसमा पनि छात्रको भन्दा छात्रको दर बढी पाइयो । कक्षा उत्तीर्ण हुने दर छात्रको ४०.६० प्रतिशत र छात्रको ३२.१२ प्रतिशत पाइयो अर्थात् छात्रको भन्दा छात्रको उत्तीर्ण दर बढी पाइयो । यसैगरी कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने छात्रको दर ५.४५ प्रतिशत र छात्रको २.४२ प्रतिशत रहेको पाइयो । यसरी समग्रमा भन्दा कक्षा दोहोर्‍याउने कक्षा छाड्ने कक्षामा उत्तीर्ण हुने र कक्षामा बाहिरबाट भर्ना हुन आउने दर सबैमा छात्रकोभन्दा छात्रको बढी रहेको पाइयो ।
१३. शैक्षिक उपलब्धीमा प्रभाव पार्ने प्रमुख तत्व आर्थिक नै हो भन्ने पाइयो भने अन्य सहायक तत्व पनि त्यतिकै महत्वपूर्ण रहन्छन् भन्ने पाइयो ।
१४. परम्पराकालदेखि नै मान्दैं तथा मनाउँदै आएको विभिन्न सामाजिक सांस्कृतिक रहन सहन धर्म कर्म चाड पर्व मेला तथा जात्राले गर्दा विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धीमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।
१५. विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धीमा विद्यालयले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो । सुविधा योग्य भवन शान्त तथा स्वच्छ वातावरण, पर्याप्त भौतिक सुविधाहरू पर्याप्त मात्रामा शैक्षिक सामग्रीहरू पुस्तकालय खेल मैदान, पानीधारा, शौचालय आदि कुराहरूले प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।

१६. विद्यार्थीहरू कुनै नयाँ कुराहरू सिक्नको लागि मानसिक रूपले तयार हुने खोजी गर्ने, जिज्ञासा राख्ने र सधैं उत्प्रेरित तथा उत्सुक हुने बानीले सिकाइलाई प्रत्यक्ष प्रभाव पारेको पाइयो ।
१७. सिकेका कुराहरूलाई लामो समयसम्म र स्थायी राख्नको लागि सधैं अभ्यास गरिरहने बानीले सिकाइ उपलब्धीमा प्रभाव पारेको पाइयो ।
१८. सरकारी माध्यमिक विद्यालयमा आफ्नो छोराछोरीलाई पढाउने अभिभावकहरूको अवस्था ज्यादै न्यून रहेको र आम्दानीको मुख्य स्रोत नै कृषि रहेको पाइयो । यी अभिभावकहरू आफ्ना छोराछोरीलाई माध्यमिक तहमा पढाउन वार्षिक रू. ४०००/- देखि ८०००/- सम्म खर्च गर्नुपर्ने र त्यसको लागि ज्यादै समस्या भएको पाइयो ।
१९. सरकारले विद्यालयलाई दिने अनुदान शिक्षक दरबन्दी अनुसार मात्र दिने गरेको पाइयो । विद्यालयहरूमा सरकारले दिने मसलन्द खर्च वार्षिक रूपमा एक पटक मात्र दिने गरेको पाइयो ।
२०. विद्यालयहरूले सरकार सार्वजनिक तथा गैर सार्वजनिक संघसंस्था विद्यार्थीहरू र कुनै शिक्षाप्रेमी चन्दादाता तथा व्यक्तिहरूको आर्थिक सहयोगको अपेक्षा गरिरहनु पर्ने अवस्था रहेको पाइयो ।

६.२ निष्कर्ष (Conclusions)

१. सार्वजनिक माध्यमिक तहको शिक्षामा सरकारले गरेको जम्मा लगानी ७०.३ प्रतिशत रहेको पाइयो । विभिन्न संघसंस्थाहरूमार्फत गरिएको लगानी २७.४ प्रतिशत र विद्यार्थी सहयोग तथा शुल्कमार्फत गरिएको लगानी २.३ प्रतिशत रहेको पाइयो ।
२. विभिन्न दातृ संघ - संस्थाहरू तथा निकायबाट गरिएको लगानी विद्यालय भवन निर्माण, शौचालय, खेल मैदान निर्माण, विद्यालय वरिपरि पर्खाल लगाने तथा वेञ्च, डेस्क तथा कुर्चीहरू निर्माण गर्नको लागि खर्च गरेको पाइयो ।

३. माध्यमिक तहमा सरकारले गरेको आर्थिक लगानी न्यून देखिन्छ । सरकारले गरेको लगानीको ९५.५ प्रतिशत रकम शिक्षकको तलब खर्चमा खर्च भएको पाइयो । बाँकी ४.४ प्रतिशत रकम विद्यालयको प्रशासनिक खर्च तथा अतिरिक्त क्रियाकलाप खर्चमा खर्च गरेको पाइयो जुन खर्च अति नै कम भएर नपुग भएको पाइयो ।
४. विभिन्न निकायबाट प्राप्त आर्थिक आम्दानीलाई विद्यालयहरूले आफ्नो आवश्यकता अनुसार विभिन्न निकायमा खर्च गरेको पाइयो । कुल आयको ६७.३ प्रतिशत तलब खर्च, २५.२ प्रतिशत भवन निर्माण तथा मर्मत खर्च, ६.४ प्रतिशत, प्रशासनिक खर्च र ०.९ प्रतिशत अतिरिक्त क्रियाकलापमा खर्च गरेको पाइयो ।
५. शैक्षिक वर्ष २०६३ देखि शैक्षिक वर्ष २०६७ सम्म गरी चार वर्षको माध्यमिक तहको शिक्षाको शैक्षिक उपलब्धीलाई हेर्दा कक्षा उत्तीर्ण गर्ने सङ्ख्याको आधारमा कक्षा ९ मा जम्मा ५९८ जना विद्यार्थीहरू मध्ये ५२२ जनाले उत्तीर्ण गरेको देखिन्छ । जसमध्ये छात्र ३१४ र छात्रा २०८ जना रहेको देखिन्छ । दुवै कक्षाको विद्यार्थी सङ्ख्याको आधारमा उत्तीर्ण हुने दरलाई हेर्दा जम्मा सहभागी विद्यार्थीहरू ११०९ जना मध्ये उत्तीर्ण दर ८२.८ प्रतिशत रहेको पाइयो । एस.एल.सी. परीक्षा सम्बन्धी शैक्षिक वर्ष २०६० देखि २०६४ सम्मको शैक्षिक उपलब्धीलाई नियाल्दा जम्मा सहभागी विद्यार्थीहरू ५७५ जना मध्ये ४२१ जना अर्थात् ७३.२ प्रतिशत उत्तीर्ण भएको देखिन्छ । जसमध्ये विशिष्ट श्रेणीमा १.२ प्रतिशत छात्र र ०.८ प्रतिशत छात्रा प्रथम श्रेणीमा ११.६ प्रतिशत छात्र र ६.२ प्रतिशत छात्रा, द्वितीय श्रेणीमा २५.५ प्रतिशत छात्र र २४.५ प्रतिशत छात्रा तथा तृतीय श्रेणीमा १.२ प्रतिशत छात्र र १.९ प्रतिशत छात्रा रहेको देखिन्छ । यस नतिजालाई त्यति सन्तोषजनक मानिदैन । यसो हुनुको पछाडि आर्थिक अभाव हुनु, सम्बन्धित निकायबाट पढाइ भए नभएको निरीक्षण तथा अनुगमन नहुनु, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग गरी पठन पाठन नहुनु, तालिम प्राप्त शिक्षकहरू कम हुनु आदि कारणहरू पाइयो ।
६. सार्वजनिक माध्यमिक शिक्षामा गरिने सम्पूर्ण लगानी सरकारको तर्फबाट गर्नुपर्दछ भन्ने पाइयो । यसको कारण सबै अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीहरूलाई शुल्क तिरेर पढाउन सक्ने अवस्था नरहेको पाइयो । सरकारले आर्थिक लगानी र आफ्ना

नागरिकलाई शिक्षित बनाउन सक्ने हो भने राष्ट्र विकासमा ठूलो टेवा पुग्दछ । तसर्थ शिक्षामा गर्ने सम्पूर्ण लगानी सरकारले नै गर्नुपर्दछ भन्ने पाइयो ।

७. माध्यमिक शिक्षा प्राप्त गरिसकेपछि पनि विद्यार्थीहरूमा कुनै पनि सीपको विकास हुन नसकेको कुरा पाइयो । यस्तो हुनुको कारणमा माध्यमिक शिक्षा कोरा सैद्धान्तिक हुनु, सिकाइ प्रयोगात्मक तथा व्यवहारिक बन्न नसक्नु जस्ता कुराहरू पाइयो ।
८. माध्यमिक तहको एस.एल.सी. सम्बन्धी उपलब्धी मध्यम खालको पाइयो । अर्थात् उत्तीर्ण प्रतिशत ७३.२ रहेको पाइयो । समग्रमा उत्तीर्ण दर छात्राहरूको तुलनामा छात्रहरूको बढी पाइयो । यसको कारणमा छात्रहरूको तुलनामा छात्राहरू पढाइमा भन्दा घरायसी काम धन्दाका बढी समय बिताउनु पर्ने र कक्षामा निरन्तर उपस्थिति हुन नपाउनु जस्ता कारणहरूले छात्रहरूको तुलनामा छात्राहरूको उत्तीर्ण सङ्ख्या न्यून रहेको पाइयो ।
९. नीजि विद्यालयको तुलनामा सरकारी विद्यालयमा अनुशासनको कमी हुनु, शिक्षकहरूको लापरवाहीपन, अतिरिक्त क्रियाकलाप कमी, शैक्षिक उपलब्धीको कमी आदि कारणले समाजका ठूला वर्गहरू, शैक्षिक रूपमा सम्पन्न, राजनीतिक, सरकारी ओहोदामा बसेका व्यापारी, उद्योगपति वर्गका छोराछोरीले सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयमा अध्ययन गरेको पाइएन
१०. शिक्षण कार्य परम्परागत रूपमा नै गरेको, गृहकार्य कम दिने तथा जाँच्ने नगरेको, विषयगत तथा कक्षागत परीक्षाहरू लिने जस्ता कार्यहरू कम हुने गरेको पाइयो । विद्यालयमा पर्याप्त भौतिक सुविधाहरूको अभाव, खानेपानी, पुस्तकालय, प्रयोगात्मक सामग्रीहरूको अभाव रहेको पाइयो । विद्यार्थीहरूको शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप सम्बन्धी अभिभावकहरूसँग छलफल गर्ने गरेको पाइएन ।

६.३ सुझावहरू (Recommendations)

१. नेपाल सरकारले प्रशासनिक, अतिरिक्त क्रियाकलाप, विद्यालय भवन निर्माण तथा मर्मत जस्ता शीर्षकहरूमा निश्चित रकम वृद्धि गरिनु पर्दछ ।

२. विद्यार्थीहरूको आन्तरिक प्रतिभालाई प्रस्फुटन गराउन विद्यालयले समय समयमा विभिन्न किसिमका प्रतियोगितात्मक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ । यसको लागि विद्यालयले अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्ने खर्चको मात्रामा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।
३. प्रयोगात्मक सिकाइमा जोड दिनुपर्दछ, शैक्षिक सामग्रीको प्रयोग हुनुपर्दछ, भौतिक सुविधामा विस्तार तथा विद्यालयमा पुस्तकालयको व्यवस्था हुनुपर्दछ । विद्यार्थीहरूमा पढाइ प्रतिको सकारात्मक भावनाको विकास घर परिवार तथा विद्यालय दुवैको तर्फबाट गराउन सक्नुपर्दछ । सम्बन्धित निकायबाट समय-समयमा अनुगमन तथा निरीक्षण गर्नुपर्दछ । विद्यालय र विद्यार्थीको पढाइ सम्बन्धी अभिभावकहरूसँग छलफल कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्नुपर्दछ ।
४. शैक्षिक उपलब्धीमा सुधारका लागि घर परिवारले विद्यार्थीहरूको उमेर, तह, रूचि अनुसार शिक्षण सिकाइ गर्नुपर्दछ । जान्ने एवं नजान्ने दुवै खालका विद्यार्थीहरूलाई ध्यान दिएर उनीहरूलाई हौसला, उत्प्रेरणा, प्रोत्साहन दिनुका साथै धैर्य गर्ने बानीको विकास गराउन सक्नुपर्दछ ।
५. विद्यार्थीहरूको शैक्षिक उपलब्धी कम देखियो भने त्यसको जिम्मेवारी को हुने हो भन्ने कुराको किटान गरिनुपर्दछ । जस्तै कुनै विद्यालयको रिजल्ट नराम्रो भयो भने त्यसको जिम्मा स्वयं विद्यालयले लिने वा जिल्ला शिक्षा कार्यालयले लिने ? यसको कानुनी रूपमा नै व्यवस्था गर्नुपर्दछ ।
६. माध्यमिक तहको शिक्षामा गरिने आर्थिक लगानीको सम्पूर्ण दायित्व सरकारले नै लिनुपर्दछ । यसको लागि सरकारले शिक्षा क्षेत्रमा बजेट बढाउनु पर्दछ । विद्यार्थीहरूलाई निःशुल्क शिक्षाको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । शिक्षकको तलबमा वृद्धि गर्नुपर्दछ ।
७. छात्र, छात्रा दुवैलाई पढाइप्रति सकारात्मक भावनाको विकास गराउन विद्यालय, शिक्षक, घरपरिवार सबैको तर्फबाट निरन्तर सहयोग गरिरहनु पर्दछ । आर्थिक अवस्था न्यून भएका घरपरिवारका छात्रछात्राहरूलाई गरिब र जेहेन्दारको आधारमा छात्रवृत्तिको व्यवस्था गर्नुपर्दछ । यसका साथै यस्ता विद्यार्थीहरूलाई कोचिङ्ग, ट्युसन

फि निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था विद्यालय प्रशासनले मिलाउनु पर्दछ । यसो गर्दा एस.एल.सी. परीक्षाको नतिजामा देखा पर्ने ठूलो अन्तरलाई हटाउन सकिन्छ ।

८. सम्बन्धित निकायद्वारा समय-समयमा विद्यालयहरूको अनुगमन गरी रहनुपर्दछ । राम्रो कार्य गर्ने विद्यालयहरूको लागि पुरस्कारको र नराम्रो कार्यको लागि दण्डको व्यवस्था गरिनु पर्दछ । विद्यालयमा प्रत्येक विषयसँग सम्बन्धित शिक्षकहरूको विषयमा कति विद्यार्थीले उत्तीर्ण गरे र कतिले गरेनन् यसको बारेमा समय-समयमा निरीक्षण तथा अनुगमन गरी पुरस्कार र दण्डको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
९. शिक्षण सिकाइ कार्यलाई प्रभावकारी, दिगो एवं उद्देश्यमुलक बनाउन विद्यालयका हरेक शिक्षकहरूले वार्षिक योजना, एकाइ योजना र पाठयोजना बनाउन अनिवार्य छ ।
१०. छात्र र छात्रा बीचको शैक्षिक उपलब्धीमा अन्तर देखा परेको पाइएकोले यसको सुधारका लागि शिक्षकहरूले विद्यार्थीहरूको उमेर, स्तर रूचि अनुसार शिक्षण सिकाइ क्रियाकलाप गर्नुपर्दछ । जान्ने तथा सक्षम विद्यार्थीहरूलाई हौसला एवं प्रोत्साहन दिने, कमजोर विद्यार्थीलाई धैर्य भएर सिक्नको लागि सान्त्वना प्रदान गर्ने । जसले गर्दा शिक्षण सिकाइ उपलब्धीमुलक र प्रभावकारी हुन सक्दछ ।
११. शैक्षिक व्यवस्थापन र गुणस्तरमा सुधार ल्याउन शिक्षकहरूलाई तालिम, शैक्षिक संस्थाहरूको सुदृढिकरण, निरीक्षण प्रणालीमा व्यापक सुधार कार्यक्रम जस्ता प्रभावकारी योजनाको कार्यान्वयन गर्नुपर्दछ ।
१२. हाम्रो शिक्षा नीतिमा नै परिमार्जन गर्न आवश्यक छ । हाम्रो शिक्षा नीति सैद्धान्तिक भएकोले यसबाट व्यवहारिक ज्ञान हासिल गर्न सकिएको छैन तसर्थ सैद्धान्तिक शिक्षालाई परिमार्जन गरी व्यवहारिक, सीपमुलक र वैज्ञानिक शिक्षा नीति निर्माण गर्नुपर्दछ ।
१३. प्रत्येक अभिभावकहरूले आफ्ना छोराछोरीहरू विद्यालयमा गए, नगएको तथा कक्षागत शैक्षिक गतिविधिमा संलग्न भए, नभएको आदि प्रगति विवरण बुझ्न बेला बेलामा विद्यालय पुगेर शिक्षक शिक्षिकाहरूसँग सल्लाह लिनुपर्दछ ।

१४. माध्यमिक तहको शिक्षामा समाहित गर्न गरिब, पिछडिएका जनजाति, महिला तथा अपाङ्ग विद्यार्थीहरूको पहिचान गरी त्यस्ता बालबालिकाहरूलाई पढाई, लेखाई खर्च पुग्ने गरी छात्रवृत्तिको व्यवस्था तथा निःशुल्क पाठ्यपुस्तक उपलब्ध गराउनुपर्दछ । साथै यस्ता विद्यार्थीहरूलाई कोचिङ्ग, ट्युशन निःशुल्क उपलब्ध गराउने व्यवस्था विद्यालय प्रशासनले मिलाउनु पर्दछ ।

REFERENCES

- अधिकारी, विष्णु प्रसाद (२०६६), *विद्यालय निरिक्षण स्रोत सामग्री*, काठमाडौं : आशिष पुस्तक भण्डार ।
- आचार्य दधिराज (२०६३) *माध्यमिक विद्यालयको वित्तिय र लागत अवस्थाको एक अध्ययन, अप्रकाशित शोधपत्र*, काठमाडौं : शिक्षाशास्त्र केन्द्रिय विभाग, त्रिभुवन विश्वविद्यालय कीर्तिपुर ।
- उच्च स्तरिय राष्ट्रिय शिक्षा आयोग (२०५५), *उच्च स्तरिय राष्ट्रिय शिक्षा आयोगको प्रतिवेदन* काठमाडौं ।
- अर्घाखाची शैक्षिक पत्रिका (२०६९) जिल्ला शिक्षा कार्यालय अर्घाखाची खनाल हरिवोल (२०६४), *“प्रकाशकिय”* शैक्षिक पत्रिका २०६४, CDL सानो ठिमी भक्तपुर ।
- खनाल मुकुन्दमणी र आचार्य सुशन (२०६०), *शिक्षाको वित्तिय अर्थशास्त्र*, काठमाडौं : मकालु बुक्स एण्ड स्टेसनर्स ।
- खनाल, पेशल (२०६५), *शैक्षिक अनुसन्धान पद्धति*, काठमाडौं : सनलाइट प्रकाशन ।
- विष्ट मिन बहादुर (२०५७), *नेपालमा माध्यमिक विद्यालयको गुणात्मक प्रगतीका चरणहरू* भक्तपुर : सेडेप ।
- शर्मा भोजराज (२०६४), *शिक्षामा सैद्धान्तिक पक्षको लगानी र व्यावहारिक उपयोगिता*, काठमाडौं, बल्खु सेरिड ।
- शर्मा चिरन्जीवी २०६१, *Foundation of Education*, आशिष पुस्तक भण्डार बागबाजार काठमाडौं ।
- थापा, विजय कुमार (२०५५), *शैक्षिक संस्थामा लगानी र उत्पादनको अवस्था: विकासको लागि शिक्षा*, आशिष पुस्तक भण्डार बागबाजार काठमाडौं ।
- परिक्षा नियन्त्रण कार्यालय सानो ठिमी भक्तपुर *एस.एल.सी. वितरण रेकर्ड* (२०६८) ।
- स्थलगत अध्ययन सर्वेक्षण *विद्यालय रकेड* २०६८ ।

- Agrawal Govinda Ram and Pradhan Beena *"Mobilization of Resources of Financing of Higher Education in Nepal"* CEDA Kathmandu, 1974, A.D. Page No. 15
- Bagale Mana Prasad, *Teacher's Licencing M Necessity ad Challengers*, NCED News Letter Vol. 2, No.3. 2001 A.D., Page No. 7.
- Chul Young Kim. *Educational Contribution to the Economic Development in Korea*, Korean Educational Development Institute (1st Ed. A.D. Page No. 11-12_
- Dhungana Dhawani, *Finding of Education in Nepal*, National Educational Committee. Central for Educational Research. Innovation and Developments, Kathmandu 1973 A.D. Page No. 24
- Gyawali Mohan, *A Bulletin of NCED Activities News Letter HMG*, Ministry of Education (June-July, 2004 A.D.) Year 6. Number. Page No.6.
- Karki Dilli Ram, *"Financing in secondary Education and It's Economic impacts"*, Unpublished Master's Thesis T.U. 2002 A.D. Page No. 104.
- Khanal Mukundami, *Teacher Education, National Center for Educational Development* Sanothimi. Bhaktapur. 2061 BS. Vol. 2, Nl. 1, Page No. 43.
- Manandhar T.B., *Education and Development*, CERID Kathmandu, 1977 A.D. Page No. 27
- Nepal ko shichha Aayog pratibedanharu ko Sangraha*, Aashish Pustak Bhandar Bagbazar Kathmandu 2060.
- School leaving certificate (SLC) *Examination HMG ministry of education and sports, office of the controller of examination training and research section* Aanothimi Bhaktapr Nepal.
- School Leaving Certificate (SLC) *examination HMG Ministry of education and sports, Department of education*, research and

educational information management section, Sanothimi Bhaktapru
Nepal 2068.

Sharma Nilam Kumar, *Economics of Development and Planning*,
Pairawi Prakashan, Kathmandu, 2058 B.S. Page No. 79.

Thapa Bijay Kumar *Investment and out put in school education
committee education for development 2055 B.S.* Kathmandu.

Upadhyaya Ishwor Prasad, *Educational Programmes and their financing*,
CERID, Kathmandu. 1976 A.D. Page No.9

Wagley mana Prasad, *Teacher's Licence Necessity and challenges*
NCED news letter vol 2, no. 3 2001 AD.

अनुसूचि A
प्रधानाध्यापकलाई प्रश्नावली

जिल्ला .....

गा.वि.स..... वडा नं. ....

विद्यालयको नाम : ..... अन्तरवार्ता मिति : .....

व्यक्तिको नाम: .....

१) तपाईंको विद्यालयको आम्दानीका स्रोतहरू के के हुन?

क) सरकारी अनुदान

ख) विद्यार्थी शुल्क

ग) अन्य स्रोतहरू

घ) माथिको सबै

२) आम्दानीको स्रोतहरू के के हुन?

क)

ख)

ग)

घ)

३) यदि लागू भने थप आम्दानीको लागी के गर्नुपर्ला ?

क)

ख)

ग)

घ)

४) सरकारी माध्यमिक शिक्षामा गरिने आर्थिक लगानीको दायित्व कस्को हो जस्तो तपाईंलाई लाग्दछ?

क) सरकारको

ख) नागरिक समाजको

ग) विभिन्न संघसंस्थाको

घ) व्यक्तिको

५) यदि आर्थिक लगानीको दायित्व सरकारको हो भने सरकारले कति प्रतिशत जति लगानी गर्नपर्दछ जस्तो लाग्दछ?

क) १०० प्रतिशत

ख) ७५ प्रतिशत

ग) ५० प्रतिशत

घ) २५ प्रतिशत

६) यदि १०० प्रतिशत आर्थिक लगानी सरकारले गर्नुपर्छ?

क)

ख)

ग)

घ)

७) के विद्यालयमा अतिरिक्त क्रियाकलाप गर्नुहुन्छ?

क) गरिन्छ ख) गरिदैन

८) यदि गरिन्छ भने कति समयमा गर्नुहुन्छ?

क) दैनिक ख) साप्ताहिक ग) मासिक

घ) त्रैमासिक ङ) चौमासिक च) अर्धवार्षिक

९) अतिरिक्त क्रियाकलापमा विद्यार्थीहरूको सहभागिता कस्तो छ?

क) अत्यन्त राम्रो ख) राम्रा ग) ठिकै घ) नराम्रो

१०) तपाइको विद्यालयमा शिक्षक-विद्यार्थीहरूको दैनिक उपस्थिती कस्तो छ?

क) नियमित ख) अनियमित ग) कहिले काही

११) शिक्षक सङ्ख्या विद्यालयको आवश्यकता अनुसार ठिक छ वा छैन?

क) छ ख) छैन

१२) यदि छैन भने के गर्नु उपयुक्त होला?

क)

ख)

ग)

घ)

१३) के तपाइ आफ्नो विद्यालयको माध्यमिक तहको रिजल्ट प्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ?

क) छ ख) छैन

१४) के तपाइ आफ्नो विद्यालयको एस.एल.सी. परिणाम प्रति सन्तुष्ट हुनुहुन्छ?

क) छु ख) छैन

१५) यदि सन्तुष्ट हुनुहुन्छ भने यसलाई के गर्नुपर्ला?

क)

ख)

ग)

घ)

१६) तपाइको विद्यालयमा भौतिक सुविधाको अवस्था कस्तो छ?

क) अत्यन्त राम्रो   ख) राम्रो   ग) ठिकै   घ) नराम्रो

१७) तपाइको विद्यालयमा रहेका खास समस्याहरू के के हुन?

क)

ख)

ग)

१८) यि समस्याहरू समाधान गर्नको लागि के कस्तो प्रक्रियाहरू चाल्नुपर्ला?

क)

ख)

ग)

१९) यि समस्याहरूको समाधानको लागि कुन नियकायबाट के गरिनुपर्दछ भन्ने तपाइलाई लाग्दछ?

क)

ख)

ग)

२०) माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्नु उमेर पुगेका बालबालिकाहरू सबै विद्यालयको दायरा भित्र आउन सकेका छैनन कि ?

क)

ख)

ग)

२१) सबै बालबालिकाहरूलाई विद्यालयको दायरा भित्र ल्याउन कसले गर्नुपर्दछ जस्तो तपाइलाई लाग्दछ?

क)

ख)

ग)

२२) माध्यमिक तहको अध्ययन पुरा गरिसकेपछि, विद्यार्थीहरूले के के ज्ञान तथा सिपहरू प्रापत गर्छन होला?

क)

ख)

ग)

२३) समग्रमा माध्यमिक शिक्षामा देखिने प्रमुख समस्याहरू के के हुन जस्तो तपाइलाई लाग्दछ?

क)

ख)

ग)

अनुसूचि B

विद्यालय प्रशासनको लागी प्रश्नावली

प्रधानाध्यापकलाई प्रश्नावली

जिल्ला .....

गा.वि.स..... वडा नं. ....

विद्यालयको नाम : ..... अन्तवार्ता मिति : .....

व्यक्तिको नाम: .....

१) विद्यालयको स्थापना कहिले भएको हो?

.....

२) माध्यमिक तहमा कति जना शिक्षक हुनुहुन्छ?

.....

३) तपाइको विद्यालयमा शिक्षकहरूको अवस्था कस्तो छ?

तालिम प्राप्त		साधारण		जम्मा
शिक्षक	शिक्षिका	शिक्षक	शिक्षिका	

४)

स्थायि		अस्थायी दरबन्दी		जम्मा
शिक्षक	शिक्षिका	शिक्षक	शिक्षिका	

५) अहिले माध्यमिक तहमा कति विद्यार्थीहरू छन् ?

कक्षा	९	१०	जम्मा
छात्र			
छात्रा			
जम्मा			

६) शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्म माध्यमिक तहको प्रत्येक कक्षामा विद्यार्थीहरूको उत्तिणदर (सङ्ख्यामा) कति छ?

शैक्षिक वर्ष	कक्षा ९			कक्षा १०			जम्मा
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	
२०६३/०६४							
२०६४/०६५							
२०६५/०६६							
२०६६/०६७							
२०६७/०६८							

७) विद्यालयको आम्दानी कहाँबाट कति हुन्छ?

शैक्षिक वर्ष	सरकारी अनुदान	विद्यार्थी शुल्क	अन्य स्रोत	जम्मा
२०६३/०६४				
२०६४/०६५				
२०६५/०६६				
२०६६/०६७				
२०६७/०६८				

८) प्राप्त आम्दानी रकमबाट कुन कुन क्षेत्रमा कति कति खर्च गर्नुहुन्छ?

शैक्षिक वर्ष	तलब	भौतिक सुविध	प्रशासनिक खर्च	अतिरिक्त क्रियाकलाप	जम्मा
२०६३/०६४					
२०६४/०६५					
२०६५/०६६					
२०६६/०६७					
२०६७/०६८					

११) शैक्षिक वर्ष २०६३/०६४ देखि २०६७/०६८ सम्म विद्यार्थीहरूको भर्नादर कस्तो छ?

शैक्षिक वर्ष	कक्षा ९				कक्षा १०					जम्मा	
	अघिल्लो परिक्षा उत्तिर्ण गरेर भर्ना हुन आउनेको सङ्ख्या	बाहिरबाट भर्ना हुन आउनेको सङ्ख्या	जम्मा	अघिल्लो परिक्षा उत्तिर्ण गरेर भर्ना हुन आउनेको सङ्ख्या	बाहिरबाट भर्ना हुन आउनेको सङ्ख्या	जम्मा	विद्यार्थी सङ्ख्या				
	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	छात्र	छात्रा	जम्मा	
२०६३/०६४											
२०६४/०६५											
२०६५/०६६											
२०६६/०६७											
२०६७/०६८											

१२) शैक्षिक वर्ष २०६०/०६१ मा विद्यार्थीहरूको कक्षा उत्तिर्ण हुने कक्षा दोहोर्‍याउने र कक्षा छाड्ने दर कस्तो छ?

कक्षा	उत्तिर्ण दर			दोहोर्‍याउने दर			छाड्ने दर			जम्मा
	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	छात्र	छात्रा	जम्मा	
९										
१०										

१३) विद्यालयको जग्गा जमिन कति छ?

१४) विद्यालयको भवन कति वटा छन् ?

१५) कक्षाकोठा जम्मा कति वटा छन्?

१६) शिक्षक कोठा कति छन्?

१७) शौचालय कति वटा छन्?

अनुसूचि C
अभिभावकलाई प्रश्नावली

जिल्ला .....

गा.वि.स. .... वडा नं. ....

व्यक्तिको नाम: ..... जात:.....

धर्म ..... पेशा :.....

अन्तवार्ता मिति:

१) तपाईंको मुख्य आम्दनीको स्रोतहरू के के हुन?

२) तपाईंको परिवारमा कति जना हुनुहुन्छ?

३) तपाईंको कति जना छोरा/छोरीहरू माध्यमिक तहमा अध्ययन गर्दैछन् ?

क) छोरा   ख) छोरी

४) तपाइ आफ्नो छोरा छोरीलाई पढाउनको लागि सजिलैसँग शुल्क तिर्न सक्नुहुन्छ?

क) सजिलै   ख) मुश्किल   ग) छैन

५) माध्यमिक तहको लागी तपाईंको छोराछोरीलाई एक वर्षमा एक जनाको लागी कति रकम खर्च गर्नुहुन्छ?

क) परिक्षा शुल्क   ख) कापी किताब

ग) पोशाक   घ) खाजा खर्च

६) तपाइको आफ्नो छोराछोरीलाई पढाउनको लागी खर्च गरे अनुसारको शैक्षिक उपलब्धी प्राप्त भएको छ वा छैन?

क) छ   ख) छैन

७) यदि उपलब्धी नभएको भए कारण के होला?

क) .....

ख) .....

८) गाउँघरमा बेला बेलामा लाग्ने मेला तथा जात्रामा के तपाईंको छोराछोरीहरू पढाइ छोडेर जान्छन्?

क) जान्छन्   ख) जान्दैनन्

९) यदि जान्छन भने तिनहरूको शैक्षिक उपलब्धता कस्तो असर परेको हुन्छ?

क) .....

ख) .....

ग) .....

१०) तपाइको छोरा छोरीको पढाइ सम्बन्धि उत्सुक तथा रूचि कस्तो छ?

क) .....

ख) .....

११) के तपाइ आफ्नो छोराछोरीको पढाइ सम्बन्धि गतिविधिहरू बुझ्नको लागि विद्यालय जानुहुन्छ ?

क) जान्छु

ख) जादैन

ग) कहिले काँहि

१२) के घरमा पढ्न र अभ्यास गर्नको लागी उपयुक्त वातावरण मिलाइदिनु हुन्छ?

क) मिलाइ दिन्छु

ख) मिलाइ दिन्न

१३) तपाइको छोरा छोरीलाई कति सम्म शिक्षा उपलब्ध गराउन चाहानुहुन्छ?

क) एस.एल.सी.

ख) आइ.ए

ग) वि.एड.

घ) एम.एड.

१४) तपाइको छोरा छोरीले माध्यमिक तहको शिक्षा प्राप्त गरिसके पछि भविष्यमा कस्तो अपेक्षा राख्नु भएको छ?

क) समाज सेवा

ख) नोकरी

ग) अन्य

१५) तपाइको निजि विद्यालयमा आफ्ना छोराछोरीलाई किन पढ्न पढाउनु भएको छैन?

क) .....

ख) .....

ग) .....

१६) समाजमा पढेलेखेका धनि र राजनीतिज्ञ तथा ठूलो ओहोदामा बसेका व्यक्तिका

छोराछोरीहरूको सरकारी माध्यमिक विद्यालयमा पढ्न पढाउदैनन् किन : यो ठिक हो?

क) हो

ख) होइन

१७) यदि हो भने किन होला?

क) .....

ख) .....

ग) .....

१८) सरकारी माध्यमिक शिक्षामा गरिने आर्थिक लगानीको दायित्व कस्को हो जस्तो लाग्छ?

क) सरकारको

ख) नागरिक समाजको

ग) विभिन्न संघ-संस्थाको

घ) व्यक्तिको

१९) यदि आर्थिक लगानीको दायित्व सरकारको हो भने सरकारले कति प्रतिशत जति लगानी गर्नु पर्दछ जस्तो लाग्दछ?

क) १०० प्रतिशत

ख) ७५ प्रतिशत

ग) ५९ प्रतिशतघ) २५ प्रतिशत

